
TEINE DEMOGRAAFILINE ÜLEMINEK JA EESTI RAHVASTIKU NÜÜDISARENG

Allan Puur, Leen Rahnu

1. SISSEJUHATUS

Lõppeval aastal täitus kaks kümnendit sündmustest, mis andsid Eestile võimaluse vabaneda pool sajandit valitsenud võõrast võimust. Kui tavaliselt paistab rahvastik teiste nähtuste taustal silma inertsusega ja selles vallas toimuvateks sügavamateks muutusteks tarvis minevat aega arvestatakse põlvkondadega, siis möödunud kahekümne aasta kohta seda öelda ei saa. Mitmekordsed ja järsud trendimuutused ei jäta kahtlust, et oleme selle aja kestel olnud tunnistajaks ühele kõige dünaamilisemale etapile Eesti nüüdisajastumisele järgnenud rahvastikuloos. Rahvastikuprotsesside teisenemine moodustas ühiskonnas toimunud pöördelahtumatu osa ning selle tulemusena on Eesti rahvastikupilt praeguseks põhjalikult muutunud.

Tuleviku suhtes ei ole 1990. aastatel alguse saanud demograafilised suundumused erilist kindlustunnet pakkunud. Rahvastiku alastes arutlustes väljendub see kestlikkusega seotud küsimuste sagedases esilekerkimises arutlejast olenevalt kas murelikumas või veidi leebemas sõnastuses. Sellisest hoiakust kantuks võib pidada ka Eesti Statistikaalaste tänavust aastakonverentsi,¹ kus peetud ettekanne on käesoleva kirjutise lähtekohaks. Artikkel põhineb möödunud kümnendi algupoolel ja kesksajaga valminud kä-

¹Eesti Statistikaalaste 21. konverents (20.–21. aprill 2011) kandis pealkirja “Kas Eesti rahvas jääb püsima?”.

sitlustel Eesti rahvastikuarengust (Katus, Puur, Põldma 2002; Katus, Puur 2006a, 2006b), laiendades neid kahes suunas. Esiteks on hõlmatud ka rahvastikuprotsesside suundumused 2000. aastate teisel poolel, teiseks lähtutakse rahvastikumuutuste vaatlemisel teise demograafilise ülemineku ideestikust, mis on kujunenud üheks mõjukamaks kontseptuaalseks raamistikuks nüüdisaegse rahvastikuarengu mõtestamisel.

Artikkel koosneb kahest osast ja kokkuvõttest. Et eestikeelses kirjasõnas on teist demograafilist üleminekut puudutatud vaid möödaminnes, algab artikkel lühikese ülevaatega selle käsitluse kujunemisest ja põhiväidetest. Lisapõhjuse annab selleks vee-randsaja aasta möödumine teise demograafilise ülemineku mõiste toomisest teadusesse. Artikli teises osas vaadeldakse Eesti taasiseisvumisele järgnenud muutusi demograafilises arengus; rahvastikuprotsessidest on tähelepanu pööratud peamiselt sündimusele ja peremoodustusele. Ühelt poolt kuuluvad need protsessid teise ülemineku teoreetilisse huvikeskmesse, teisalt on nad tähtsal kohal rahvastiku kestlikkuse üle peetavates arutlustes. Artikli Eesti-aineline osa tugineb autorite ja kolleegide viimaste aastate töödele, mille tulemused on avaldatud erialastes väljaannetes (Katus, Puur, Sakkeus 2008; Katus jt 2009; Puur, Sakkeus, Põldma 2009; Klesment 2010; Klesment, Puur 2010; Puur jt 2012). Võimalust mööda võrreldakse Eesti kõnealuseid suundumusi teiste Euroopa riikide omadega.

Kokkuvõttes osas analüüsitakse teise demograafilise ülemineku käsitluse kohta tehtud kriitikat ja püütakse vastukäivaid vaatenurki lepitada. Samuti arutletakse Eesti rahvastikuarengus 2000. aastatel toimunud muutuste võimalike taustategurite üle ja võrreldakse Eesti kohta koostatud rahvastikuprognose läbi möödunud kahe kümnendi.

2. TEINE DEMOGRAAFILINE ÜLEMINEK: KÄSITLUSE PÕHIJONED

1986. a ilmus sotsioloogiaajakirja *Mens en Maatschappij* erinumber pealkirjaga “Rahvastik: kasv ja vähenemine”. Selle avaliklikus püstitasid numbri koostajad Dirk van de Kaa ja Ron Lest-

haeghe hüpoteesi, mille kohaselt Põhja- ja Lääne-Euroopa maad olid 20. sajandi kuuekümnendatel aastatel jõudnud rahvastikuarengu uude järku. Seda arengujärku otsustasid autorid nimetada teiseks demograafiliseks üleminekuks. Rahvusvahelise kõlapinna saavutas kõnealune hüpotees vähem kui aasta hiljem, kui mainekas USA rahvastikuväljaanne avaldas Kaa pikema kirjutise “Euroopa teine demograafiline üleminek” (1987).

Nende esimeste publikatsioonide ilmunisele järgnenud vee-randsajandi vältel on teise demograafilise ülemineku idee leidnud rahvastikuteadlaste hulgas üha suuremat poolehoidu ja kujunenud oluliseks vahendiks arenenud maade, eriti Euroopa rahvastikuarengu iseloomustamisel. Aja jooksul on teise demograafilise ülemineku käsitlust edasi arendanud nii selle väljapakkujad (Lesthaeghe 1995; 1998; Lesthaeghe, Surkyn 2002; Lesthaeghe, Neels 2002; Lesthaeghe 2010; Kaa 1994; 1999; 2004) kui oponendid (Cliquet 1991; Coleman 2004). Vähemalt sama tähtsat rolli on sealjuures etendanud ühe uusi tahke ilmutav rahvastikuareng ja seda käsitlevad empiirilised uuringud. Eelkõige just viimased on aidanud kõrvale heita lihtsustavaid või koguni ekslikke oletusi ja viia teoreetilised arusaamad samm-sammult paremasse kooskõlla tegelikkusega.

Ülevaadet teise demograafilise ülemineku ideestikust on otsustavaks alustada veidi kaugemalt, üleminekust traditsiooniliselt rahvastikutaastelt nüüdisaegsele.² Lähtekoha ja võrdlusalusena on see põhimõtteline demograafiline murrang olnud tähtsal kohal nii teise ülemineku kontseptsiooni arendajate kui ka selle arvustajate jaoks.

2.1. “Esimene” üleminek ja selle lõpulejõudmine

Demograafilise ülemineku teooria sõnastati selle klassikalisel kujul 1930.–1940. aastatel. Ülemineku mõiste võtsid rahvastikutaaste süsteemse teisenemise tähistamiseks üksteisest sõltumatult kasutusele Adolphe Landry (1874–1956) Prantsusmaal ning Frank Notestein (1902–1983) ja Kingsley Davis (1908–1997) Amee-

²Sageli räägitakse teise demograafilise ülemineku kontekstis varasemast režiimimuutusest kui esimesest demograafilisest üleminekust.

rika Ühendriikides.³ Rahvastikuprotsesside suundumusi üldistades jõudsid Landry (1934) ja Notestein (1945; 1953) arusaamisele, et 19. sajandil Euroopas ja euroopa rahvastikuga ülemere maades alanud muutused viivad kogu varasema rahvastikuloole vältel valitsenud demograafilise režiimi asendumiseni uuega, mille tunnusoonteks on pikk eeldatav eluiga, madal sündimus ja rahvastiku süvenev vananemine. Suremuse ja sündimuse vähenemise ebasünkroonsus režiimivahetuse ajal toob kaasa loomuliku iibe ja rahvaarvu kasvu hüppelise suurenemise, mida hakati nimetama rahvastikuplahvatuks.

Üleminekuteooria tuumaks on demograafilise režiimivahetuse üldisus: suhteliselt väikeses pioneerriikide ja rahvastikurühmade kogumis alguse saanud muutustel on kalduvus levida, haarates lõpuks kaasa kogu ülejäänud maailma. Tagantjärele on ilmselt raske kujutleda, et asjad oleksid võinud kuidagi teisiti minna, kuid esialgu polnud režiimivahetuse üldisus sugugi enesestmõistetav. Leidus küllalt skeptikuid, kes pidasid selle levikut väljapoole eurooplastega asustatud maid võrdlemise ebatõenäoliseks (Thomson 1929). Kinnituse üleminekukäsitluse üldise paikapidavuse kohta tõi suremuse ja sündimuse langus arengumaades pärast Teist maailmasõda, esialgu Ladina-Ameerikas ja Ida-Aasias, hiljem ka teistes piirkondades. Teooria sõnastamisele järgnenud empiiriline töö on tublisti täpsustanud varasemat ettekujutust demograafilise režiimivahetuse ajaraamist, vastastikustest seostest nüüdisajastumise teiste protsessidega ja mõjust ühiskonnale (Coale, Watkins 1986; Caldwell 2006).

2.2. Teise ülemineku rahvastikuprotsessiline tuum

Teooria kohaselt oleks demograafilisele üleminekule pidanud järgnema rahvastikuprotsesside uus tasakaal, kus madal suremus ja taastetaseme lähedusse langenud sündimus teineteist tasakaalustaksid (Notestein 1953; Kirk 1996). Tegelikult suure

³Landry tituleeris kõnealuse pöörde revolutsiooniks (*la révolution démographique*). Notestein ja Davis eelistasid ülemineku mõistet (*demographic transition*). Inglise keele mõjukuse tõttu on neist rohkem käibele jäänud viimane.

režiimimuutuse lõpulejõudmine prognoositud stabiliseerumist endaga kaasa ei toonud ja rahvastikuprotsesside kulg osutus 20. sajandi teisel poolel eeldatust dünaamilisemaks. Siiski ei järgnenud esimese ülemineku lõppemisele kohe teine: Teise maailmasõja ajaks demograafilise ülemineku põhijoontes lõpetanud maades mahutas end nende vahele beebibuum. Et teine üleminek kerkis esile eeskätt vastandina beebibuumile, on põhjust ka seda nähtust korraks meenutada.

Beebibuumile andis nime sündimuse suurenemine riikides, kus see oli 1920.–1930. aastatel taastetasemest allapoole langedud. Kuigi sündimuse suurenemise märke võis täheldada juba 1930. aastate teisel poolel, võttis nähtus buumi ilme pärast sõja lõppu. Kaasaegsete üllatuseks ei piirdunud tõus sõjale järgneva mõne kompensatsiooniga, vaid viis sündimuse 20–25 aastaks taastetasemest kõrgemale (Macunovich 2002). Selle põhjuseks oli beebibuumi lihtsast sündimustaseme muutusest märksa laiem tagapõhi: buumi kujunemisele aitas kaasa mitu samaaegset ja üksteise mõju võimendavat suundumust rahvastikuprotsessides. Nii toetas suurt sündimust ka rahvastikuarengu pioneerriikides 1940.–1960. aastatel aset leidnud abiellumuse suurenemine, pere loomine varasemast nooremas eas ja lastetuse vähenemine. Tagantjärele võib öelda, et kõigi nende muutuste ühiseks algpõhjuseks oli kõnealustes riikides üle paarisaja aasta püsinud abiellumustüübi taandumine.⁴

⁴Jutt käib (Lääne-)Euroopa abiellumustüübist, mida selle avastaja John Hajnal (1965) määratles kahe tunnuse kaudu: naiste keskmine esmaabiellumisvanus oli vähemalt 23 aastat (sageli 25–26) ja üle 10% (sageli 15–20%) täiskasvanutest ei abiellunud ega soetanud lapsi. Geograafiliselt jäi Euroopa abiellumustüübi levikuala lääne poole nn Hajnali piirist, mille põhjapoolne otspunkt asus ajaloolisel Ingerimaal ja lõunapoolne Aadria mere ääres Trieste lähedal. Hajnali piirist ida poole jäävates maades oli naiste keskmine abiellumisvanus alla 18–20 aasta ja vallaliste suhtarv 2–5% põlvkonnast. Väljaspool Euroopat abielluti kohati veelgi nooremalt ja vallalisuse määr ei ületanud enamasti 1–2%. Rahvastikuarengus oli Euroopa abiellumustüüp toiminud mehhanismina, mis aitas varase demograafilise ülemineku rahvastikes aeglustada suremuse vähenemisest tingitud rahvaarvu kasvu. Suremuslanguse edenedes “ligipääsu piiramisest” abiellule enam ei piisanud ja tõhusama

Uus etapp rahvastikuarengus — teine demograafiline üleminek — hakkas end beebibuumi kogenud maades näitama 1960. aastate keskpaigast. Teise ülemineku määratlemisel on tähelepanu keskmes paljusi samad protsessid, mis olid näo andnud sõjajärgsele beebibuumile, muidugi selle vahega, et trend pöördus ühest ajajärgust teise jõudmisel vastupidiseks. Milliseid muutusi teine demograafiline üleminek hõlmab? Seda nähtust käsitlevast kirjandusest saab välja tuua viis suundumust, mis moodustavad selle rahvastikuprotsessilisse tuuma (Kaa 1987; Lesthaeghe 1995).⁵

Esiteks kuulub teise demograafilise ülemineku juurde sündimuse vähenemine. Kui 1950. aastatel ja 1960. aastate algupoolel oli summaarne sündimuskordaja Euroopas keskmiselt 2,6–2,7 last naise kohta, siis 1970. aastatel langes sündimus taastetasemest allapoole. Senise rahvastikuloo madalaim sündimus fikseeriti 20. sajandi viimasel kümnendil: 1995–1999 piirdus sündimuskordaja Euroopas keskmiselt 1,42 lapsega naise kohta. Piirkonniti ja üksikute riikide kohta näitas statistika aga veelgi madalamat taset, mille tähistamiseks tuli kasutusele võtta varem tundmatu tasemekategooria — ülimadal (*lowest-low*) sündimus.⁶ Aastatuhande vahetuse paiku iseloomustas selline sündimustase ligi kahtkümmet riiki, kus elas üle poole Euroopa rahvastikust (Sobotka 2004).

Teise demograafilise ülemineku teiseks tunnusjooneks peetakse abiellumuse vähenemist. Võrreldes beebibuumi ajajärguga, mida tagantjärele on nimetatud ka abielu kuldseks ajastuks, sekundeerib abiellumuse vähenemine ulatuse poolest edukalt sündimuse langusele. 21. sajandi alguskümnendil moodustas abiellumuse üldkordaja Euroopas keskmiselt vaid veidi üle 60% 1960. aas-

moodusena järgnes üleminek peresisesele sündimuskontrollile. Selle levides minetas malthuslik abiellumustüüp otstarbe, mis aitabki seletada beebibuumi teket.

⁵Protsesse üksikasjalikumalt liigendades on võimalik esitada ka pikema loendeid. Näiteks sündimuse vähenemise juures võib soovi korral välja tuua lastetute ning väike- ja suurperede vahekorra muutused, seksuaal- ja kontratseptiivkäitumises aset leidvad nihked jne.

⁶See tähistab summaarset sündimuskordajat alla 1,3 lapse naise kohta (Kohler, Billari, Ortega 2002).

tate keskpäiga tasemest; mitmes riigis on vähenemise määr olnud üle 50% (Eurostat 2011). Sama suundumust kinnitab summaarne (esma)abiellumuskordaja, mille arvuline väärtus on tõlgendatav abiellujate osakaaluna (ting)põlvkonnas. Kui beebibuumi ajajärgul ulatus see suhtarv Euroopas enamasti üle 90%, siis teise demograafilise ülemineku hüpoteesi sõnastamise ajaks 1980. aastatel oli see vähenenud keskel läbi 70%-ni. Nii madal abiellumus oli rahuaja oludes samuti pretseedenditu. Viimase paarikümne aasta vältel on abiellumus veelgi vähenenud.

Kolmandaks teisele üleminekule iseloomulikuks suundumuseks on lahutumuse kasv. 1960. aastate algusega võrreldes on vastav üldnäitaja Euroopas suurenenud keskmiselt ligi kolm korda (Council. . . 2006). Riikide tasemel võib aga leida näiteid ka märksa kiiremast, viie ja enama korra küündivast kasvust. Pärast 1980. aastaid on lahutumuse üldnäitaja tõus küll aeglustunud, kuid see peegeldab tõenäoliselt riskialuse rahvastikuosa ahenemist nooremates põlvkondades (lahutamiseks on tarvis esmalt abielluda). Otsustades protsessi dünaamikat kohortvaates kajastava summaarnäitaja põhjal, peadib paljudes Euroopa maades nüüdisajal lahutusega 40–50% abieludest. Teise ülemineku eel ületas see suhtarv haruharva 10–15% piiri.

Neljandaks teise ülemineku elemendiks on perevormide mitmekesistumine. Seda tendentsi väljendab kõige selgemini vaababielu levik, millest on saanud alternatiiv abielule niihästi lühiajaliselt, kooselu algusjärgus, kui ka püsivama kooseluvormina (Andersson, Philipov 2002). Sellesuunalisest muutusest annab hea ettekujutuse väljaspool registreeritud abielu sündivate laste suhtarv. Kui 1960. aastatel leidis Euroopas vaid üksikuid riike, kus see ületas 10%, siis nüüdisajal sünnib paljudes maades väljaspool abielu üle poole lastest (Eurostat 2011). Perevormide mitmekesistumine avaldub ka üksikvanemapere ja korduskooseludest tekkinud uusperede varasemast sagedasemas esinemises (Keilman 2006).

Viies teise ülemineku juurde kuuluv muutus puudutab rahvastikuprotsesside ajastust. Vastandina beebibuumi ajajärgul valitsenud nooremisele iseloomustab teist demograafilist üleminekut abiellumise ja laste sünni nihkumine hilisemasse ikka. 1960. aastate lõpul ja 1970. aastatel selle muutusega alustanud maades on

naiste keskmine vanus esimese lapse sünnil tõusnud 5–6 aasta võrra ja ulatus 2000. aastatel 28–29 aastani (Council. . . 2006). Veel kiirem on ajastusmuutus olnud abiellumise puhul. Mitmes riigis on naiste keskmine vanus esmasabiellu astumisel ületanud 30. eluaasta piiri, lüües sellega kõik varasemad rekordid. Koos koolist tööellu siirdumises aset leidnud nihetega on peremoodustuse edasilükkamine muutnud täiskasvanuikka jõudmise mustreid laiemalt (Corijn, Klijzing 2002; Blossfeld jt 2005). Nii nagu perestruktuuri puhul on see tähendanud eluteede varasemast väiksemat standardiseeritust ja mitmekesisuse kasvu.

Kokkuvõttes seisnes 1980. aastate lõpul sõnastatud teise demograafilise ülemineku hüpoteesi uudsus selles, et ta seostas tolleks ajaks hästi teada olnud, kuid tavaliselt eraldi käsitletud suundumused tervikuks. Teise ülemineku käsitlese kohaselt polnud sündimuse ja abiellumuse vähenemise, lahutumuse kasvu, peretervikute mitmekesisuse ja peremoodustuse ajastuses toimunud pöördet samaaegsuse juhul, vaid märguande uue ajajärgu algusest rahvastikuarengus.

2.3. Üleminek kui demograafiline innovatsioon

Iga üleminek kätkeb muutusi, kuid mitte kõik muutused rahvastikuprotsessides ei ole käsitatavad üleminekuna. Nende omaduste määramine, mis annaksid muutustele režiimivahetuse tähenduse, oli päevakorda kerkinud juba esimese ülemineku ajal. Kui sellesisulisi mõttekäike lühidalt kokku võtta, võib välja tuua kolm tunnusjoont, millele üleminekuks pretendeeriv muutuste kogum peaks vastama.

Kõigepealt eeldab üleminek varasemast selgelt ja oluliselt eristuva demograafilise käitumise tekkimist, mida üldise praktika mõttes varem ei tunta.⁷ Uudne käitumine tekib esialgu väiksemates rühmades, kuid teatud läve ületamisel hakkab see levima,

⁷Üldise praktika mainimine on mõõdukas vajalik, sest spetsiifilistes rahvastikurühmades võib vastav käitumine olla levinud juba varem. Näiteks teadmised sündimuskontrolli viisidest ulatuvad ajas palju kaugemale kui nende demograafilise ülemineku käigus tekkinud üldine rakendamine (Riddle 1997).

kuni uued käitumismallid on saanud üldiseks. Teiseks eeldab üleminek muutuste pöördumatust, mis annab toimuvale evolutsioonilise protsessi ilme ja eristab seda süsteemi parameetrite lihtsast varieerumisest. Ülemineku kolmandaks tunnusjooneks on muutuste üldkehtivus: režiimivahetus peab sama mustri järgi aset leidma kõigis ühiskondades. 1970.–1980. aastateks oli nende kriteeriumide täidetuse leidnud kinnituse esimese demograafilise ülemineku puhul. Niihästi arenenud riikide kui ka arengumaade käsitlustest oli tolleks ajaks selgunud, et teatud kriitilise piiri ületamisel hakkab demograafilise käitumise nüüdisajastumine ennast positiivselt tagasisidestama ja viib rahvastikusüsteemi uude olekusse.⁸

2000. aastateks kogunenud uurimismaterjal kinnitab, et samasugused jooned on iseloomulikud ka teise demograafilise ülemineku põhisuundumustele. Kõige selgemini on seda näidatud hilisemale peremoodustusele viiva ajastusmuutuse puhul. Kohler, Billari ja Ortega (2002) määrasid ülemineku algusajaks esimese kolmeaastase kalendriperioodi, mille vältel naiste keskmine vanus esimese lapse sünnil kasvas vähemalt 0,3 aasta võrra. See näiliselt tagasihoidlik muutus — vaid 0,1 vanusaastat ühe kalendriaasta kohta — osutus kõigi analüüsiga hõlmatud riikide puhul piiriks, mille ületamisel pole liikumine hilisema sünniajastuse poole enam tagasi pööratav ega peatu enne uue tasakaaluseisundini jõudmist.⁹ Uurijatele avaldas muutuse reeglipärasus nii sügavat muljet, et nad ei pidanud paljaks tituleerida seda ajastusüleminekuks (*postponement transition*). Artikli järgnevatest osadest selgub, et samalaadne reeglipärasus avaldub ka teise ülemineku muudes põhikomponentides.

Kui teise ülemineku idee veerand sajandit tagasi sõnastati, üldistas see tolleks ajaks Põhja- ja Lääne-Euroopas ilmnunud suundumusi. Kontinendi ülejäänud osades avaldusid teise de-

⁸Euroopa demograafilist üleminekut süvitsi käsitlenud nn Princetoni projekt (1963–1984) tõi sündimuseülemineku puhul kriitilise lävena esile abielusündimuse 10% vähenemise võrreldes üleminekuelse “platooga” (Coale, Treadway 1986).

⁹Selles uues tasakaaluseisundis on emade keskmine vanus esimese lapse sünnil 29–30 aastat ja teise lapse sünd jääb kolmekümnendate eluaastate keskpaiga lähedusse.

mograafilise üleminekuga seotud muutused piiratud ulatuses. Nii olid Lõuna-Euroopas 1980. aastatel täheldatavad kolm eespool loetletud viiest ülemineku põhielemendist: sündimuse ja abiellumuse vähenemine ning peremoodustuse nihkumine hilisemas vanusesse. Tõendid perevormide mitmekesisustumise ja abielude püsivuse vähenemise kohta puudusid (Palomba 1995; Billari jt 2002). Ida-Euroopat iseloomustas 1980. aastatel endiselt kõrge abiellumus ja taastetaseme lähedane sündimus, samuti polnud selles piirkonnas märgata olulisi muutusi kummagi protsessi ajastuses. Viiest põhisuundumusest oli Ida-Euroopas kindlalt tõendatud vaid lahutumuse kiire kasv. Enamiku üleminekuilmtingute puudumine idablokis oli ülejäänud Euroopa olukorraga nii teravas kontrastis, et tegu arvati olevat uue ida-läänevahelise erinevusega. Erinevalt 17.–18. sajandisse ulatuvast Hajnali piirist arvati uus lahkmejoon kulgevat mööda külma sõja rindejoont (Monnier, Rychtarhikova 1992; Ní Brolcháin 1993; Roussel 1994).

Kui demograafilise režiimi varieeruvus Euroopa piirkondade vahel 1980. aastate lõpul jättis küsimuse teise ülemineku universaalsusest esialgu lahtiseks, siis järgnenud areng on kahtlused hajutanud. Lõuna-Euroopas algas 1990. aastatel liikumine perevormide mitmekesisustumise poole (Castiglioni, Dalla Zuanna 2009; Gabrielli, Hoem 2010). Selle tõenduseks on abieluväliste sündide kiiresti suurenev osakaal, mis 2010. aastal ulatus Itaalias ja Maltal 25%, Hispaanias 33% ja Portugalis 38%-ni. Kreekas ja Küprosel on vastav suhtarv küll märksa väiksem, kuid samuti tõusuteel. Ühtlasi on kasvanud Lõuna-Euroopa riikide varem väga madalad lahutusnäitajad. Ida-Euroopas käivitusid 1990. aastatel kõik selles piirkonnas varem alaesindatud või puudunud teise ülemineku suundumused: sündimus vähenes allapoole taastetasest, abiellumusnäitajad moodustavad keskeltläbi poole 1980. aastate tasemest, registreeritud abielu kõrvale on alternatiivse kooseluvormina astunud vabaabielu ning toimub peremoodustuse edasilükkamine hilisemas vanusesse.

Nagu esimeses, nii eristuvad ka teises üleminekus oma tee-rajajad ja järelkäijad. Nagu lugeja ilmselt järeldada on jõudnud, pärinevad teise ülemineku pioneerimaad Põhja- ja Lääne-Euroopast. Tegemist on üldjoontes sama riikiderühmaga, kus algas Euroopas 19. sajandil pööre nüüdisaegsele rahvastikutaastele (Coale,

Watkins 1986; Chesnais 1992). Seda kokkulangevust võib võtta lisatõendina teise ülemineku sarnasusest esimesega. Samas on oluline tähele panna, et kuigi teise ülemineku tuumossa kuuluvad muutused on levinud üle kogu Euroopa, ei ole see viinud demograafiliste mustrite ühtlustumiseni. Kõige selgemini avaldub erinevuste püsimine sündimuses, milles on alates 1990. aastatest välja kujunenud kaks rühma (Frejka, Sardon 2004; Frejka, Sobotka 2008). Veidi lihtsustades esindavad neist ühte Põhja- ja Lääne-Euroopa maad, kus summaarne sündimuskordaja jõudis 2000. aastatel taastepiirile üsna lähedale.¹⁰ Taastetasemest märksa madalam on sündimus Lõuna- ja Ida-Euroopas ning sellesse rühma võib liigitada ka Lääne-Euroopa saksakeelsed maad. Vaid vähestes selle rühma riikides on sündimuskordaja viimastel aastal ületanud 1,5 lapse piiri.

Taastetasemest vaid pisut madalam sündimus paljudes Põhja- ja Lääne-Euroopa maades on andnud ainet ka kriitikutele, kes on kahtluse alla seadnud madala sündimuse asjakohasuse teise ülemineku põhielementide hulgas (Coleman 2004). Tegelikult ennustasidki teise demograafilise ülemineku idee autorid taastetasemest madalamat sündimust, mitte selle konkreetset taset (Kaa 1987; Lesthaeghe 1995). Lisandunud teadmised on viinud rahvastikuteaduse arusaamani, et sellist ühest taset ei pruugi üldse olemas olla, nii nagu polnud ühest sündimustaset nüüdisajastumisele eelnenud traditsioonilises rahvastikutaastes.¹¹ Selle asemel paistavad eksisteerivat rahvastikutaaste erinevad alarežiimid, mida on nimetatud ka teise demograafilise ülemineku variantideks (Lesthaeghe 2010). Ülemineku variandilisuse teadvustamine juhatab meid edasi selle võimalike seletuste juurde.

¹⁰2010. a sündis Prantsusmaal 2,01, Rootsis 1,99, Suurbritannias 1,98, Norras 1,95, Taanis 1,88, Soomes 1,87, Belgias 1,84 ja Hollandis 1,80 last naise kohta (Eurostat 2011).

¹¹Üleminekuuelse sündimuse suure varieeruvuse avastamine oli üheks Princetoni projekti oluliseks tulemuseks. Andmed 18.–19. sajandi kohta näitasid, et Euroopa provintides (kokku oli neid 577) võis sündimustaseme variatsioon ulatuda 50%-ni (Coale, Watkins 1986).

2.4. Seletusmudel — motiiv, tahe ja vahendid

Tarve seletada teise demograafilise ülemineku vältel rahvastiku-protsessides aset leidvaid muutusi on andnud rahvastikuteaduses hoogu mitmesuunalistele otsingutele. Kui üleminekusuundumused Põhja- ja Lääne-Euroopas endast märku andma hakkasid, seostati neid esialgu majanduslike teguritega. 1970. aastate alguse naftakriisi, järgnenud majanduslanguse ning samaaegse sündimuse ja abiellumuse vähenemise juures oli küllaltki loomulik püüda neid nähtusi omavahel seostada.

Makrotasandist lähtudes püstitas Richard Easterlin (1975) hüpoteesi, mille kohaselt sündimus ja peremoodustus sõltuvad majanduslikest oludest, millesse demograafiliste ja majanduslike tsüklite põimumine eri põlvkondi asetab. Easterlini oletuse järgi avanevad väikesearvulisematele põlvkondadele soodsamad tingimused hariduses, tööturule sisenemisel, sissetulekutes jne, mis teevad võimalikuks nende varasema abiellumise ja suurema sündimuse. Suurearvuliste põlvkondade liikmed, kes satuvad konkurentsitihedamatesse oludesse, on sunnitud abiellumist edasi lükkama ja neil on keskel läbi vähem lapsi. Majandustsüklid võivad põlvkondade suurusest johtuvaid erinevusi võimendada või tasandada. Easterlini pakutud skeem sobis nii beebibuumiaegse sündimuse ja abiellumuse tõusu (seda kandsid peamiselt väikesearvulised sõdadevahelisel ajal sündinud põlvkonnad) kui ka sellele järgnenud languse seletamiseks (pereikka hakkasid jõudma buumiaja suured kohordid).

Mikroökonomikal põhinevad seletused seonduvad paljuski majandusnobelist Gary Beckeri töödega (1993). Demograafilised otsused määrab selles käsituses eri käitumisalternatiividega seonduva “tulu” ja “kulu” vahekord, mida ratsionaalselt kalkuleeriv indiviid püüab optimeerida. Nii on oletatud, et naiste haridustaseme tõus, tööhõive suurenemine ja teenimisvõimaluste avardamine suurendab laste sünni ja kasvatamisega kaasnevat loobumiskulu ja vähendab *ceteris paribus* soovi järelkasvule pühenduda. Kirjeldatud hüpoteesi toetasid 1960.–1980. aastatel tehtud empiirilised uuringud, mis osutasid naiste tööhõive ja sündimuse negatiivsele seosele.

Majanduslike seletuste populaarsusele andis uue tõuke teisele üleminekule omaste suundumuste esilekerkimine Ida-Euroopas 1990. aastatel. Sündimuse järsu vähenemise, abielu taandumise ja peremoodustuse edasilükkamise põhjust nähti ühiskonnamuutusega kaasnenud mitmesugustes raskustes: töötuse tekkes, sissetulekute vähenemises, vaesuses, riigi ettehoolde äralangemises ja ebakindluses tuleviku suhtes. Demograafiline uurimistöö oli varem näidanud kõnealuste seoste olemasolu 19. sajandil ja 20. sajandi algupoolel (Kirk, Thomas 1960; Teitelbaum 1984). Seetõttu pole üllatav protsüklilise seose leidmine peremoodustuse ja majanduskonjunktuuri vahel paljudes 1990.–2000. aastate rahvastikuarengut käsitlevates kirjatöödes (UNECE 1999, 2000; Ahn, Mira 2001; Adsera 2005; Sobotka, Skirbekk, Philipov 2011). “Kriisihüpoteesiga” sarnaseks võib pidada globalisatsiooniteooriaid — selle vahega, et teise demograafilise ülemineku põhjusi ei nähta mitte niivõrd majandusraskustes, kui üleilmastumisega kaasnevas riskide ja määramatuse suurenemises (Beck 1992; Blossfeld jt 2005).

Argumentatsiooni loogilisusest ja mõju olemasolu kinnitavatest leidudest hoolimata jääb kriisihüpoteesist väheks, et seletada teise demograafilise ülemineku vältel toimuvaid muutusi rahvastikuprotsessides. Majanduslangused ei kesta tavaliselt kaua, enamasti mõne aasta järel asenduvad need tõusuga ning pikeemate ajavahemike lõikes valitseb olude paranemine või stabiilsus kriiside üle. See tõsiasi peab paika ka Ida-Euroopa majandusliku süsteemivahetuse puhul. Edukamad riigid väljusid majanduslangusest juba enne 1990. aastate keskpaika ja kümnendi lõpuks olid mitmed neist ületanud SKT sotsialismiaegse maksimumi (UNECE 1999; 2000). Heaolu kasvule ja majanduse taastumisele vaatamata ei ilmnenud neis aga märke naasmisest endise demograafilise režiimi, taastetasemelähedase varase sündimuse või abielukeskse peremoodustuse juurde. Pigem vastupidi: majanduslikult edukamates riikides toimus eemaldumine 1970.–1980. aastate demograafilistest mustritest keskmisest kiiremini (Sobotka 2003). Pikemale ajaproovile ei ole vastu pidanud ei Easterlini ega Beckeri ideed.¹²

¹²Alates 1980. aastatest pole sündimustrendid kohordi suuruse muutumist enam järginud. Seos naiste tööhõive ja sündimuse vahel pöördus

Teise demograafilise ülemineku teooria arendajad on otsinud rahvastikuprotsesside suunamuutustele seletust eespool kirjeldatuga võrreldes laiemast tegurite kompleksist. Alates 1960. aastatest sündimuses ja peremoodustuses aset leidnud muutusi on teise ülemineku raamistikus seostatud kolme laadi tegurite koosmõjuga. Need tegurid võib jaotada struktuurseteks, kultuurilisteks ja tehnoloogilisteks (Kaa 1994, 1999). Üldisemas vaates rakendab teise ülemineku seletusmudel sama mõttekonstruktsiooni, mis oli paarkümmend aastat varem aidanud mõista traditsiooniliselt rahvastikutaastelt nüüdisaegse rahvastikutaasteni viinud muutusi. Konstruktsiooni looja, Princetoni projekti eestvedaja Ansley Coale'i (1973) formuleeringu järgi eeldab demograafilise käitumise uuenemine kolme tingimuse täidetust. Esimese tingimuse kohaselt peab uus olema endisega võrreldes millegi poolest motiveeriv ja pakkuma eeliseid, mis kaaluvad üles sellega kaasnevad jõupingutused ja riskid. Teiseks uute käitumismallide leviku tingimuseks on nende aktsepteeritavus kehtivate normide ja tavade seisukohalt; uut laadi käitumise omaksvõtt eeldab, et vastuolud olemasolevate normidega lahenevad uue aktsepteerimise kasuks. Kolmandaks tingimuseks on muutuseks tarvilike vahendite, teadmiste jms olemasolu. Coale võttis need kolm tarvilikku tingimust lühidalt kokku märksõnadesse *readiness* (valmisolek), *willingness* (tahe) ja *ability* (suutlikkus). Ehkki Kaa eelistas teist sõnastust, on mudeli ülesehitus mõlema juhul sarnane.

Mudeli toimimist selgitades on Lesthaeghe ja Vanderhoeft (2001) võrrelnud seda pudelikaelaga: muutuse teokssaamiseks on tarvis, et ükski loetletud tingimustest poleks selle teel takistuseks. Kui mõni eeldustest pole täidetud — uut laadi käitumine ei paku selgesti tajutavaid eeliseid, muutus on liiga tugevas vastuolus kehtivate normidega või puuduvad selle teokssaamist võimaldavad vahendid —, siis ei sõltu ülejäänute täidetusest õigupoolest midagi. Muutusi käivitavaks teguriks saab sellisel juhul viimase, otsustava takistuse äralangemine. Ülejäänud tegurite neutraalsuse korral, kui näiteks uudne käitumisaad ei nõua normatiivset sanktsioneeritust ega tehnoloogilist tuge, võivad muutuse käivitada ka ain-

1990. aastatel negatiivsest mõõdukalt positiivseks (Ahn, Mira 2002; Morgan 2003; Engelhardt, Prskawetz 2004).

sas teguris toimuvad nihked. Need omadused on andnud Coale'i mudelile paindlikkuse ja võimaldanud seda rakendada väga erinevate rahvastikumuutuste seletamisel. Esimese demograafilise ülemineku puhul aitas see muu hulgas ületada vastuolu teooria esialgse, sotsiaal-majanduslikke tegureid tähtsustanud formuleeringu ja empiiriliste tõsiasiade vahel.¹³ Ka teise ülemineku puhul on Coale'i mudeli tähtsust raske üle hinnata. Mudeli konkreetsetest rakendustest ülevaate andmine läheks seoste protsessi- ja kontekstispetsiifilisuse tõttu liiga mahukaks, seepärast piirdume kahe üldisema tõdemusega.

Kui globalisatsiooniteooria ning deprivatsioon- ja kriisiteesi puhul lähtutakse arusaamast, et madal sündimus, abielu taandumine jms ilmingud kujutavad endast kohandumist ebastabiilsusega või olude halvenemisega, siis teise demograafilise ülemineku raamistikus ei käsitata neid muutusi enam üheplaaniliselt peale-sunnituse võtmes. Tasakaalustatum suhtumine tuleneb Coale'i mudeli esimesest eeldusest, mille kohaselt pikaajalised ja olulised käitumismuutused — ülemineku puhul käibki jutt vaid sellistest — kätkuvad varasemaga võrreldes pigem uusi võimalusi. Näiteks ei otsita vabaabieliu populaarsuse põhjust takistustest, mis abiellumise üha raskemaks muudaksid. Pigem käsitatakse vabaabieliu paarisuhte peamistes funktsioonides abielusarnase institutsioonina, mille puhul lisandub abieluga võrreldes suurem paindlikkus: kooselu alustamise ja selle lõpetamise “kulud”, kui suhe ei vastanud ootustele, on vabaabieliu puhul väiksemad (Oppenheimer 1988; Wu 2000). Vabaabieliu levik ja selle võimaluste kasutamine sõltub peremoodustust reguleerivatest normidest, aga ka haridussüsteemist, töö- ja eluasemeturu toimimisest, tõhusate rasestumisvastaste vahendite kättesaadavusest jms (Nazio 2008). Sääraste elementide kaudu, mille hulgas on struktuurset, kultuurilist ja tehnoloogilist laadi tegurid, on võimalik mõista uute pe-

¹³Üleminek nüüdisaegsele rahvastikutaastele ei alanud sageli enam linnastunud ja/või tööstuslikult arenenud piirkondadest. Riikide tasemel näitlikustab seda Prantsusmaa ja Inglismaa võrdlus: “maailma töökojas” ehk Inglismaal hakkas sündimus vähenema u 60 aastat hiljem kui sotsiaal-majandusliku moderniseerumise mõttes mahajäänud Prantsusmaal. Samalaadset paradoksi on näidanud ka Eesti sündimusülemineku piirkondlike erinevuste analüüs (Katus 1994a).

revormide leviku ajalis-ruumilist ja kontekstuaalset varieeruvust. Sama kehtib ka ülejäänud teise ülemineku põhiilmingute puhul.

Teise demograafilise ülemineku seletusmudeli teiseks rõhutamist väärivaks jooneks on kultuurilise tagapõhjaga tegurite tähtsustamine. See eristab teise ülemineku käsitust eeskätt mikromajanduslikust lähenemisviisist. Nagu eespool mainitud, on viimase keskmesse asetatud abstraktne üksikisik, kes aruka valiku põhimõttest lähtudes kalkuleerib võimalike alternatiividega seotud plusse ja miinuseid. On ilmne, et mõõdupuud, mida niisuguse kalkuleerimise juures rakendatakse, ei sünni kujutletava üksikisiku peas, vaid luuakse sootsiumis. Need mõõdupuud eksisteerivad normide, väärtushinnangute, hoiakute jms kujul, mis omandatakse sotsialiseerumise käigus (Bongaarts, Watkins 1996; Palloni 1999). Kirjeldatud mehhanismides avaldub mikro- ja makrotaseme seostatus, mis on samuti teise ülemineku seletusmudeli tugevuseks.

Lõpetuseks tasub rõhutada, et teise demograafilise ülemineku seletusmudel ei aseta ühtegi kolmest tegurirühmast ülejäänutest aprioorselt kõrgemale.¹⁴ Koos kõrge abstraktsiooniastmega tagab see mudeli paindlikkuse ja kohandatavuse erinevatele juhtudele (Lesthaeghe 1998). Mitmepõhjuslikkust salliva raamkäsitlusega ei vastandu teise demograafilise ülemineku teoreetiline mudel seejuures spetsiifilisematele seletusviisidele, vaid vastupidi, võimaldab neid konkreetsete rahvastikumuutuste seletamisel edukalt rakendada, muidugi empiirilise tõendusmaterjali seatud piire austades.

¹⁴Mõnikord võib kohata tõlgendust, nagu oleks teise ülemineku peamiseks tõukejõuks kultuurilised muutused (nt Sobotka 2003; Perelli-Harris, Gerber 2011). Selle eksiarvamuse allikaks on teise demograafilise ülemineku käsitluse vastandumine majanduspõhiste seletusviisidele, mis kultuurilisi tegureid enamasti eiravad. Teise ülemineku teoreetikud on mis tahes teguri primaarsuse idee tagasi lükanud (Lesthaeghe, Vanderhoeft 2001).

3. EESTI RAHVASTIKU SÜNDIMUS- JA PEREARENG 1991–2010

Rahvastikuprotsessides ilmneva pikaajalise, sageli üle mitme inimpõlve ulatuva järjepidevuse tõttu tuleb enne lähimineviku juurde asumist põgusalt meenutada, milline on olnud Eesti rahvastiku üldine arengujoon ja lähteseis taasiseseisvumisel.

Euroopa üldpildis kuulub Eesti nende maade hulka, kus pööre nüüdisaegse rahvastikutaaste poole käivitus varakult. Ettevalmistavaks sammuks sel teel oli Euroopa abiellumustüübi kujunemine 17.–18. sajandil; koos hiljem ümberrahvastatud Ingerimaaga moodustas Eesti selle varasest ja üldisest abiellumisest eristuva käitumismudeli idapoolseima levikuala (Palli 1997; 2004). Esimese demograafilise ülemineku algust tähistavad muutused rahvastikutaastes hakkasid Eestis ilmnema 19. sajandi keskpaigas. Kuigi sündimuse ja suremuse üldnäitajad olid lühiajaliselt vähenenud juba varem, hakkasid need 1860. aastate paiku ühesuunaliselt ja püsivalt langema. Princetoni projekti tulemused annavad alust väita, et sündimusülemineku poolest kuulub Eesti varaseima üleminekuga rahvaste esikümnesse (Coale, Watkins 1986; Katus 1994b). Lähiriikidest sarnanes Eesti ülemineku ajastuse mõttes Läti ja Rootsi ning edestas Soomet, Leedut ja Venemaad. Rahvastikutaaste kui terviku seisukohalt iseloomustas Eestit suremuse ja sündimuse vähenemise sünkroonsus, mille tulemusena jäi rahvaarvu kasv (vähem kui kaks korda) ülemineku vältel tagasihoidlikuks.

Demograafilise ülemineku lõpulejõudmine ja uue ajajärgu algus Eesti rahvastikuloos langes kokku omariikluse kaotusega.¹⁵ Pool sajandit kestnud hõivangu põhjustatud rahvastikumuutused kujunesid ulatuslikuks ja nende pärandit tuleb silmas pidada ka iseseisvuse taastamisele järgnenud suundumuste käsitlemisel. Eestiga rahvastikuarenguliselt sarnastes maades, kus sündimus oli 1930. aastatel samuti langenud taastetasemest allapoole või selle lähedale, järgnes sõjale beebibuum. Eestis (ka Lätis) jäi

¹⁵Sündimus langes 1930. aastatel taastetasemest allapoole (1,8–2,0 last naise kohta); koos Austria, Saksamaa ja Rootsi vastava näitajaga oli see üks madalamaid tollases Euroopas.

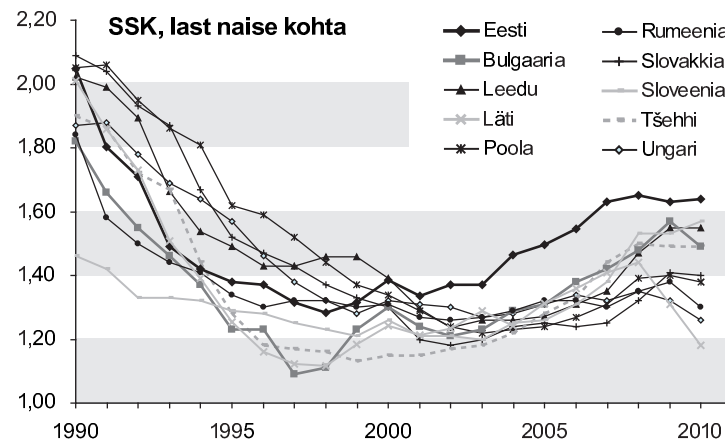
beebibuum olemata ning 1960. aastate kesksaigani püsis siinne sündimus taastetasemest allpool, olles üks madalamaid nii Euroopas kui ka maailmas (Frejka jt 2004).

Erinevalt teise demograafilise ülemineku pioneerriikidest Eestis 1960. aastate lõpul sündimus suurenes ja jõudis veidi rohkem kui 20 aastaks taastetaseme lähedusse. Põlvkonnavaates tõusis põlisrahvastiku sündimus keskmiselt 1,8 lapselt naise kohta 1920. aastatel sündinutel 2,1 lapseni 1950. aastatel ja 1960. aastate algul sündinute hulgas. Samal ajal nihkus peremoodustus nooremasse ikka, mis seostus Euroopa abiellumustüübi hääbumisega. Eestis osutus kõnealune noorenemine märksa pikaajalisemaks kui enamikus Hajnali piirist lääne pool asunud maa- ja 1970.–1980. aastatel iseloomustas Eestit kaugenemine riikidest, mille rahvastikuareng oli siinsega sarnanenud eelnenud paarisaja aasta vältel. Rahvastikutaaste põhikomponentide lõikes oli see kaugenemine aga erimärgiline: ühest küljest iseloomustas Eestit hõivanguaja lõpupoolel suurem, taastetasemelähedane sündimus, teisalt ilmnis süvenev mahajäämus suremuses ja rahvastiku tervises. Taasiseseisvuse kaks aastakümnet on kaasa toonud põhjalikke muutusi kõigis rahvastikuprotsessides. Teise ülemineku raamistikust tulenevalt keskendub järgnev käsitlus sündimuses ja pereprotsessides aset leidnud muutustele.

3.1. Perioodsündimuse vähenemine ja osaline taastumine

Summaarse sündimuskordaja¹⁶ põhjal joonistub Eesti 1990.–2000. aastate sündimustrendis välja kolm eriilmelist lõiku (joonis 1). Nii nagu teistes Ida-Euroopa riikides kaasnes ka Eestis ühiskonnamuutuse algusega sündimuse ulatuslik vähenemine, mis osutus 1970.–1980. aastatel aset leidnud tõusu ja selle tulemusena saavutatud kõrge lähtetaseme tõttu siirderiikide keskmisest järsemaks. Perioodsündimus oli Eestis jõudnud kõrgpunkti vahetult režiimivahetuse eel: 1987.–1988. a kerkis summaarne sündimuskordaja lühiajaliselt 2,26 lapseni. Esimesed märgid sündimuse vähenemisest ilmnesisid 1989. a ja iseseisvuse taastamise

¹⁶Summaarne sündimuskordaja mõõdab keskmist laste arvu (ting)-põlvkonnas, eeldades vaatlusperioodile (kalendriaasta) iseloomuliku sündimuskäitumise püsimist.

Joonis 1. Summaarne sündimuskordaja Eestis ja teistes idapoolsetes ELi riikides aastatel 1990–2010.

ajaks oli summaarne sündimuskordaja vähenenud 1,80-ni. Praegusaja mõõdupuu järgi võiks seda lausa kõrgeks hinnata, kuid tollal tähendas see madalaimat taset pärast Teise maailmasõja lõppu. Ühtlasi jäi 1991. a sündimus napilt alla 1930. aastate alguse miinimumile.

Sündimuse kiire vähenemise ajajärk piirdus Eestis 1990. aastate esimese poolega; 1994. aastaks oli ligi 85% langusest läbitud. Senise rahvastikuloo madalaimale tasemele (1,28 last) jõudis summaarne sündimuskordaja Eestis 1998. a. Siirderiikide võrdluses võib sellist miinimumtaset hinnata pigem mõõdukaks kui väga madalaks. Kõigis ülejäänud uutes ELi liikmesmaades ja ka endise NSV Liidu Euroopa-osa liiduvabariikides viis 1990. aastate langus sündimuse madalamale, mitmel maal koguni 1,1 lapseni. Eestiga võrreldes on madalamat sündimustaset näidanud ka Lõuna-Euroopa ja Ida-Aasia arenenud riigid (Hongkong, Jaapan, Lõuna-Korea, Singapur ja Taiwan). Omamoodi rekordit hoiab sündimuslanguse “sügavuse” alal endine Ida-Saksamaa, kus 1994. a fikseeriti sündimuseks 0,77 last.

Eesti juurde tagasi tulles võib väga madala sündimuse ajajärkuks pidada aastaid 1995–2003; kogu selle aja jooksul kõikus

summaarne sündimuskordaja vahemikus 1,28–1,39 last. Esimesed märgid eelseisvast tõusust hakkasid ennast sündimuse perioodnäitajates ilmutama aastatuhande vahetuse paiku, kuid paraku ei osutunud need püsivaks ja 2002–2003 oli summaarne sündimuskordaja langenud tagasi 2000. a tasemele. Sündimuse suunamuutus leidis aset 2004. a ning sellest aastast hakkas trendi kujundama sündimuse järkjärguline ja kokkuvõttes küllaltki märkimisväärne tõus. Viimased neli aastat on summaarne sündimuskordaja olnud Eestis püsivalt kõrgem kui 1,60, kõrgeim tase — 1,66 last ehk ligi 80% taastetasemest — saavutati 2008. a.

Sündimuse suurenemine on 2000. aastatel toimunud enamikus, nii väga madala kui ka mõõdukama sündimusega Euroopa maades. Selle tulemusena kahanes 2004.–2009. a madalaimasse tasemevahemikku (alla 1,3 lapse) kuuluva sündimusega riikide arv Euroopas 16-lt nullile (Goldstein, Sobotka, Jasilioniene 2009). Maaspetsiifilise miinimumiga võrreldes oli summaarne sündimuskordaja neis riikides 2008. aastaks suurenenud keskmiselt 0,25 lapse võrra, 1,19-lt 1,43 lapseni. Suurima tõusu tegi seejuures läbi Ida-Saksamaa, kus suurenemine 1990. aastate keskpaiga ülimadala taseme suhtes oli peaaegu kahekordne ja viis sealse sündimuse Lääne-Saksamaa liidumaade omast pisut kõrgemaks. Tõus andis kinnitust nende seisukohtadele, kes olid pidanud 1990. aastatel ja 2000. aastate algul laia leviku saavutanud ülimadalat sündimust mõõduvaks nähtuseks (Bongaarts 2002; Sobotka 2004). Siiski on oluline rõhutada, et sündimuse ülimadalast vahemikust väljajõudmine ei tähenda veel režiimimuutust: vaid vähestes Ida- ja Lõuna-Euroopa maades on summaarne sündimuskordaja kerkinud üle 1,5.

2000. aastate üldise tõusu taustal on Eesti paistnud uute ELi liikmesriikide hulgas silma kõige kõrgema sündimusega. Selle 2001. aastast püsiva asetuse on kujundanud kahe asjaolu kokkulangemine: ühelt poolt oli sündimuse tõus Eestis keskmisest mõnevõrra tugevam, teisalt jõudis sündimuse langus põhjani võrdlemisi varakult ja peatus kõrgemal kui teistes võrdlusrühma riikides. Paraku katkestas sündimuse tõusutrendi 2008. a alanud majanduskriis. Kuigi kriisi ajal sündimuse tõus Eestis peatus, ei toonud see 2009. ja 2010. aastal endaga kaasa märkimisväärset vähenemist: summaarne sündimuskordaja oli siis vastavalt 1,63

ja 1,64.¹⁷ Märgatav sündimuse langus paistab siiski saabuvat 2011. aastal. Selle esimese kümne kuu andmed näitavad sündide arvu vähenemist 2008. a suhtes ligi 10%. Eelmise, 2010. aastaga võrreldes on prognoositav vähenemine veidi väiksem (7%). Selle tulemusena jääb summaarne sündimuskordaja lõppeval aastal tõenäoliselt 2006. a lähedusse (1,55 last). Kirjeldatud taustal ei saa välistada, et Eestil tuleb loovutada kümme aastat hoitud uute ELi riikide sündimusliidri koht.

Ehkki finantskriisi edasist kulgu on raske ennustada, ei maksa selle pikaajalist mõju rahvastikuarengule üle tähtsustada. Majanduskonjunktuurist tingitud võnked võivad lühiajalises vaates küll suured olla, kuid rahvastikuprotsesside arengusuuna määravad teist laadi tegurid (Sobotka, Skirbekk, Philipov 2011).

3.2. Sünniajastuse muutus ja selle mõju

Nüüdisaegse rahvastikuarengu käsitlustes on 1990.–2000. aastad ühe olulisema uuendusena esile toonud ajastusteguri mõju. Kuigi ajastuse mõju oli kirjeldatud juba aastakümneid varem (Hajnal 1947; Ryder 1964), pälvis see tõsisemat tähelepanu alles 1990. aastatel paljusid riike haaranud ülimadala sündimuse tõttu. Nimelt toob laste soetamise vanuse muutumine endaga kaasa nihke kõigis sündimuse taset mõõtvates perioodnäitajates aastapõhisest sündide arvust summaarse kordajani. Kui laste sündi peredes edasi lükatakse, laseb ajastusmuutus sündimust tegelikust (ajastusnihke puudumisel eeldatavast) madalamana paista. Mida kiirem on edasilükkamine, seda suurem on muude tingimuste võrdsuse korral selle vähendav mõju sündimuse perioodnäitajatele. Selle võimalikust suurusest aitab ettekujutust saada lihtne mõtteeksperiment. Kui kujutleda, et laste soetamise vanus suureneb ühest kalendriaastast järgmisse 12 kuu võrra, võivad aastapõhised sündimusnäitajad selle muutuse tulemusena teoreetiliselt nullistuda. Keskmiselt kuuekuuline sünnitusea tõus alandaks sündimusnäitajaid 50% võrra, taastetasemel oleva

¹⁷Ka ELis tervikuna oli 2008.–2010. a sündimustaseme muutus tagasihoidlik. Ainsana tegi liikmesriikidest suure languse läbi Läti, kus summaarne sündimuskordaja vähenes paari aastaga 1,45-lt 1,18-ni.

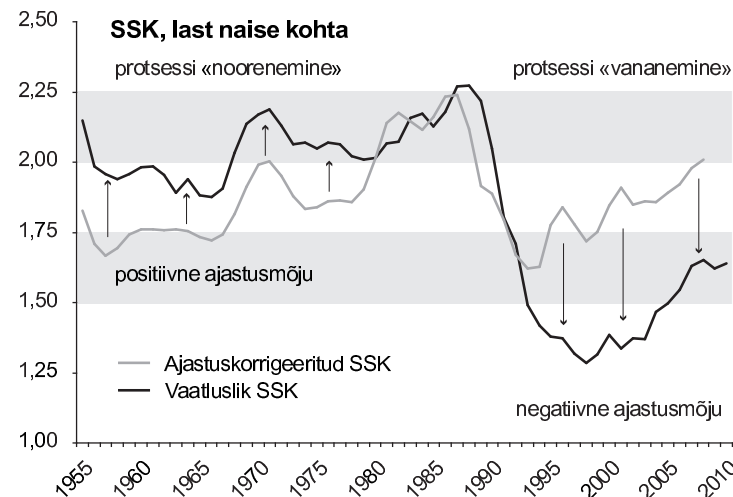
sündimuse vähendamiseks tasemele 1,5 last naise kohta piisaks aga veidi rohkem kui kolmekuulisest keskmise sünnitusvanuse tõusust kalendriaasta kohta.

Eeltoodust ilmneb, et teise demograafilise ülemineku tunnustest on sündimuse ja abiellumuse vähenemine ning peremoodustuse edasilükkamine omavahel tihedalt seotud (Lutz, O'Neill, Scherbov 2003; Billari, Liefbroer, Philipov 2006). See tõdemus kehtib täiel määral ka Eesti kohta. Nii nagu teistes Hajnali piirist lääne pool paiknevates riikides hakkas abiellumis- ja sünnitusiga Eestiski 1950. aastatel langema. Tollal ulatus naiste keskmine vanus esimese lapse sünnil 25–26 aastani. Erinevalt raudsest eesriidest väljapoole jäänud maadest ei pöördunud see aga 1970. aastatel tagasi tõusule, vaid jätkas vähenemist ning stabiliseerus 1980. aastatel 23 eluaasta juures. Eestis ja Ida-Euroopa maades tervikuna langes ajastuse uus suunamuutus kokku 1990. aastate ühiskondliku murranguga. See kokkulangevus osutab noort peremoodustust alal hoidnud mehhanismide¹⁸ toimimisele endises süsteemis (Vikat 1994; Sobotka 2003; Spedér 2005).

Nende mehhanismide äralangemisel algas ka endistes idabloki riikides teisele üleminekule tunnuslik peremoodustuse edasilükkamine hilisemasse vanusesse. Eestis sai see pööre rahvastikustatistika kaudu nähtavaks pärast 1991. aastat, kuid ajastuskäitumise tegelik muutus paistab olevat alanud veidi varem.¹⁹ Ema keskmine vanus esimese lapse sünnil oli trendisuuna muutudes 22,6 aastat, 2010. aastaks oli see tõusnud 26,3 aastani. Kui jämedalt arvutada, siis võib ajavahemikus 1991–2010 olla Eestis ajastusmuutuse tõttu sündimata jäänud kuni 3,7 aastakäiku ehk umbes 54 tuhat last. Selle arvu lisamine 20 aasta vältel registreeritud sündidele vähendaks taasiseseisvumisaja negatiivset loomulikku iivet 82,2 tuhandelt 28,6 tuhandeni ehk ligi 2/3 võrra.

¹⁸Sellisteks mehhanismideks olid nt oluliste hüvede administratiivne jaotus sõltuvalt abieluseisust ja laste olemasolust, elutee- ja karjäärimudelite standardiseeritus jms.

¹⁹Aastatel 1989–1991 fikseeritud keskmise emaks saamise vanuse väike alanemine (0,6 aastat 1980. aastate tasemega võrreldes) ei peegelda sünniajastuse tegelikku noorenemist, vaid sündimuse kiiremat vähenemist taastealise rahvastiku küpsemates rühmades.

Joonis 2. Ajastuskorrigeeritud summaarne sündimuskordaja Eestis aastatel 1955–2010.

Täpsemini saab ajastusmuutuse mõju hinnata perioodnäitajaid korrigeerides. Bongaartsi-Feeney (1998) meetodil tehtud arvutustest ilmneb, et ajastusmõjust puhastatud sündimustaseme langus kestis Eestis 1992.–1993. aastani (joonis 2). Seejärel vaatlusliku ja ajastuskorrigeeritud näitarvu trendid lahknesid. Korrigeeritud sündimuskordaja vähenemine lakkas 1993.–1994. aastal tasemel 1,60–1,65 last ja pöördus seejärel mõõdiku tundlikkusest tingitud võngete saatel tõusule. Vaatluslik summaarne sündimuskordaja (SSK) jätkas vähenemist kuni madalpunktini aastal 1998. Näitajate trendi lahknemisest järeldub, et aastatel 1993–1998 põhjustas sündimused näitajate vähenemist juba täiel määral ajastusmuutus. Võnkeid kõrvale jättes oli 2000. aastatel mõlema näitarvu puhul ülekaalus tõususuund, mis tõendab sündimuse tegelikku suurenemist. Kui vaatluslik summaarne sündimuskordaja jõudis majanduskriisi eelõhtul 1,66-ni, siis peremoodustuse jätkuvat edasilükkamist arvesse võttev korrigeeritud näitarv ulatus 2005.–2009. a keskmisena veidi üle 1,90. Selline tase pole iseenesest üllatav, sest laste sünni hilisemasse vanusesse nihkumine

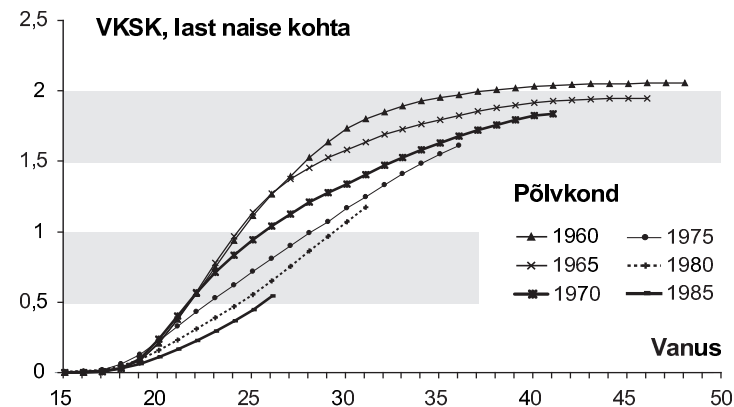
on sündimuse tõusuperioodil jätkunud ja majanduskriisi aastatel 2009–2010 on see varasemate aastatega võrreldes isegi kiirenenud.

Joonisel on peale taasiseseisvumisele järgnenud perioodi esitatud vaatlusliku ja korrigeeritud sündimuskordaja aegread ka 1950.–1980. aastate kohta. Neist nähtub, et vastupidi praegusele olid sündimuse aastapõhised näitarvud protsessi noorene-
mise ajal ajastusmõju võrra suurendatud. Ajastuse sellesuunalist toimet tuuakse kirjanduses esile suhteliselt harva, kuid pikemaajavahemikke hõlmavate võrdluste puhul võib selle arvestamine väga vajalik olla. Eesti puhul paneb ajastusteguri arvestamine kahtluse alla lihtsustava ettekujutuse, nagu oleks sotsialismiaegset rahvastikut aastast iseloomustanud kõrge sündimus ning režiimivahetusele järgnenud aega sellest märksa madalam sündimus. Selline arusaam peab Eesti kohta paika üksnes 1980. ja 1990. aastate kõrvutamisel. Üksteisest kaugemaid ajalõike võrreldes selgub, et kontrasti on tekitanud peremoodustuses valitsenud noorene- ja vananemise erisuunaline mõju. Selle arvestamisel võtab sündimustrend harjumuspärasest hoopis erineva ilme: ajastuskorrigeerimise järel on ajavahemiku 1955–1979 summaarne sündimuskordaja 1,81, perioodi 1995–2009 vastav näitarv aga 1,87 last naise kohta.

3.3. Põlvkonnasündimus ja hoiakud

Artikli eelnevas osas esitatud ajastuskorrektsiooni tulemused loovad Eesti 1990.–2000. aastate sündimusarengust tavapärase statistilise arvepidamisega võrreldes mõnevõrra positiivsema mulje. Peremoodustuse hilisemasse ikka nihkumisest tingitud mõju puududes ulatuks sündimus ligikaudu 1,90 lapseni, mis moodustab pisut üle 90% taastetasemest. Selle juures tuleb silmas pidada, et ajastuskorrigeeritud näitarvud kujutavad endast arvutuslikul teel saadud suurusi, mis rajanevad teatud eeldustel. Tegelikult võivad need täidetud olla vaid osaliselt ning esmane mulje seega liiga optimistlik (Kohler, Billari, Ortega 2002).²⁰ Seepärast tuleb

²⁰Kõige küsitavam on eeldus, et nooremas eas edasilükatud sün-
nid hilisemas vanuses saajaprotsendiliselt teoks saavad.

Joonis 3. Vanuskumulatiivne sündimuskordaja Eesti sünnipõlvkondades aastatel 1960–1985.

sündimusest usaldusväärsema ettekujutuse saamiseks täiendada käsitlust põlvkonnavaatega, mis on ajastusmuutusest palju vähem mõjutatud ja seetõttu põhjapanevam.

Tausta loomiseks tasub meenutada, et madal, taastetasemest allapoole jääv põlvkonnasündimus ei tekkinud Eestis 1990. aastatel, vaid pärineb märksa varasemast ajast (Katus 1997; 2000). Eesti põlisrahvastikus langes kohortsündimus esmakordselt allapoole taastetasest 20. sajandi algul sündinud põlvkondades. Loendusandmete järgi oli 1910. aastatel sündinud eesti rahvusest naistel keskmiselt 1,80–1,85 last. 1920. aastate teise poole sünnipõlvkondades langes laste arv 1,70–1,75-ni. Järgnenud kohortides hakkas sündimustase järk-järgult tõusma ning jõudis põlisrahvastiku 1950. aastate lõpu ja 1960. aastate algupoole sünnipõlvkondades taastetasemeni.²¹ Teiste sõnadega on Eesti põlisrahvastikul olemas ligi sajandipikkune taastetasemest madalama sündimuse kogemus, ja kui 20. sajandi päris esimesed aastakäigud kõrvale jätta, on 1950.–1960. aastate sünnipõlvkonnad ainsad, kes selle piirini on küündinud.

²¹Välispäritolu rahvastikus samaväärset tõusu ei toimunud ja nende laste arv jäi samades põlvkondades 1,70–1,75 piirimaile (Klesment 2010).

Joonis 3 esitab vanuskumulatiivsete näitarvude abil teabe nooremate rahvastikupõlvkondade kohta, kes on kujundanud sündimustrendi taasiseseisvumisele järgnenud ajal.²² Võrdluse lähtekohaks on 1960. a sündinute põlvkond, kes oli ühiskondliku režiimivahetuse ajaks jõudnud 30. eluaasta künnisele. See põlvkond on üks viimastest, kes esindab 1970.–1980. aastatele tüüpilist käitumismalli: laste sünnitamise kõrgajaks oli tollal 20. eluaastate esimene pool ja 30. eluaastaks võis peremoodustuse ligi 80% ulatuses lõppenuks lugeda. 1960. a põlvkonna lõplikuks sündimustasemeks kujunes 2,05 last naise kohta, mis kajastab 1930. aastate kohortidest alguse saanud sündimustõusu lõpptulemust. 1960. aastate teisel poolel ja 1970. aastatel sündinud põlvkondades on jälgitav ühelt poolt peremoodustuse järjest süvenev edasilükkamine, mis avaldub graafikujoonte laugemas tõusunurgas, teiselt poolt aga kohortide lõpliku laste arvu vähenemine. Põlvkondade keskmise laste arvu muutus kinnitab põhijoontes ajastuskorrektsiooni tulemuste põhjal tehtud järeldust: sündimuse vähenemine võrreldes 1980. aastate kõrgtasemega on reaalsus, kuid selle ulatus on märksa tagasihoidlikum, kui aasta-põhise vaatlusliku statistika alusel arvata võiks.

Arvutuste kohaselt oli 1965. a põlvkonda kuuluvatel naistel 2010. a seisuga sündinud keskmiselt 1,95 last. 1970. a kohordi liikmetel, kelle pereelu ja laste sünd jääb suuremalt jaolt juba taasiseseisvuse aega, oli lapsed keskmiselt 1,85 ehk 0,20 võrra vähem kui võrdlusaluseks olevas 1960. a põlvkonnas. 1970. aastate keskpaigas sündinud põlvkondade laste arvu kohta on praegu veel vara lõplikku kokkuvõtet teha. Võrreldes eelkäijatega on neisse põlvkondadesse kuuluvatel naistel olnud 20. eluaastates vähem lapsi, kuid pärast 30. eluaastat laste arvu “puudujääk” väheneb. 1975. a kohordi puhul saavutas puudujääk võrdluses 1960. aastate põlvkonnaga maksimumi (–0,57 last) 29. eluaastaks, kuid 35.–36. eluaastaks oli see vähenenud –0,36 lapseni. Sellest lähtudes võib oletada, et 1970. aastate teise poole sünnipõlvkondade laste arv ei kujune kümnendi algupoole kohortide omast järsult erinevaks. Nende andmete põhjal kujuneb kogurahvastiku 1970. aas-

tate põlvkondade sündimuseks eeldatavasti 1,80–1,85 last naise kohta, mis viitab suure osa, kuigi mitte kõigi edasilükatud sündide realiseerumisele hilisemas eas. Põlisrahvastiku puhul peaks tase olema ca 5% võrra kõrgem.

Veel ühe pidepunkti nooremate, aktiivses pereloomes olevate põlvkondade tulevase laste arvu prognoosimiseks võib leida sündimushoiaikutest. Sellekohast teavet on demograafilistes uurin-gutes kogutud alates 1950.–1960. aastatest. Eestis pärineb värskeim sündimuskavasid puudutav informatsioon pere- ja sündimusuuringu teise ringi küsitlusest, mis korraldati 2000. aastate keskpaigas (Katus, Puur, Põldma 2008; Puur, Põldma, Sakkeus 2009). Uuringus küsiti, mitut last vastajad endale plaanivad (lapsi omavate puhul lisaks olemasolevatele). Olemasolevate ja plaanitud laste arvu liitmine näitab, milliseks võiks potentsiaalselt kujuneda nooremate põlvkondade laste arv. Võrreldes kümme aastat varasemate küsitlustulemustega ei näidanud kõnealune uuring olulist erinevust 1970. aastate keskpaigas ja 1980. aastate algupoolel sündinud inimeste soovitud laste arvus. Põlisrahvastiku nooremad põlvkonnad eelistavad endiselt keskmiselt kahelapselist perekonda. Vaid väike osa (6%) noortest näeb ennast tulevikus lastetuna, ühte last plaanis viiendik vastanutest ja umbes sama palju väljendas soovi saada vähemalt kolm last.²³ Kuigi kavatsuste teostamine pole kunagi täielik, annab sündimuskavade stabiilsus tuge ootusele, et sündimuse vähenemine jääb väiksemaks, kui aastapõhise statistika põhjal karta võiks. Sama seisukohta toetavad sündimuskavade riikidevahelised võrdlused (Testa 2007; Peer, Rabušić 2008).

3.4. Peremudelite mitmekesisustumine

Vaatamata teatud vähenemisele 1950.–1960. aastate tipptasemest oli abiellumus Eestis taasiseseisvumise eel teise demograafilise ülemineku mõõtkavas väga suur. Summaarne esmaabiellumus-

²²Joonise 3 andmed on saadud perioodandmestiku kohortkujule teistandamise tulemusel ja peegeldavad Eesti kogurahvastiku sündimust.

²³Välispäritolu rahvastikus on soovitud laste arv väiksem — 1970. aastatel ja 1980. aastate alguse sünnipõlvkondades keskmiselt 1,6–1,7 last.

kordaja püsis 1980. aastatel naistel 0,90 läheduses.²⁴ Keskmise abiellumisiga oli pärast Teist maailmasõda alanud noorenemise tulemusena jõudnud allapoole 23 eluaastat naistel ja 25 eluaastat meestel; nii vara oli Eestis abiellutud 18. sajandil, enne Euroopa abiellumustüübi kinnistumist (Palli 2004).

1990. aastate murranguga kaasnes ka abiellumusmodeli põhjalik teisenemine. Nagu sündimus, nii koondus seegi muutus kümnendi esimesse poole. Senise rahvastikuloo madalaimale tasemele jõudis abiellumus 1996. aastal: summaarne esmaabiellumuskordaja oli siis naistel 0,38–0,39, meestel 0,39–0,40; muutusteelse ajajärguga võrreldes oli vähenemine rohkem kui kahekordne. 2000. aastate keskpaigaks oli abiellumus vahepealse miinimumiga võrreldes umbes kümnendiku võrra suurenenud. Majandusbuumi haripunkti 2006.–2007. a tõusis esmaabiellumuskordaja lühikeseks ajaks 0,51–0,52-ni, et kriisi saabudes uuesti 1990. aastate teise poole minimaalse tasemeni langeda. Riikidevahelises võrdluses on Eesti alates 1990. aastate teisest poolest kuulunud Euroopa kõige madalama abiellumusega riikide hulka (Eurostat 2011). Ka abiellumuse puhul on perioodnäitajate vähenemist võimendanud abiellumise samaaegne nihkumine hilisemasse vanusesse. Alates 1993. aastast on keskmine abiellumisvanus Eestis suurenenud 5–6 aasta võrra ning ulatus 2010. aastal naistel 27,9 ja meestel 30,4 eluaastani. Selle muutuse arvesse võtmine suurendab aastapõhiseid abiellumuskordajaid ligi 50% võrra: 2010. a näitav tõuseks 0,37–0,38-lt 0,60-ni. Teisalt on ka pärast ajastusteguri arvestamist ilmne, et 1990.–2000. aastatel kujunenud abiellumusrežiim on nii abiellumuse taseme kui ajastuse mõttes varasemast selgesti eristuv. Nende parameetrite põhjal otsustades ei abiellu ligi 40% noorematest põlvkondadest praeguse režiimi puhul kunagi ja need, kes seda teevad, abielluvad enamasti 30. eluaastates.

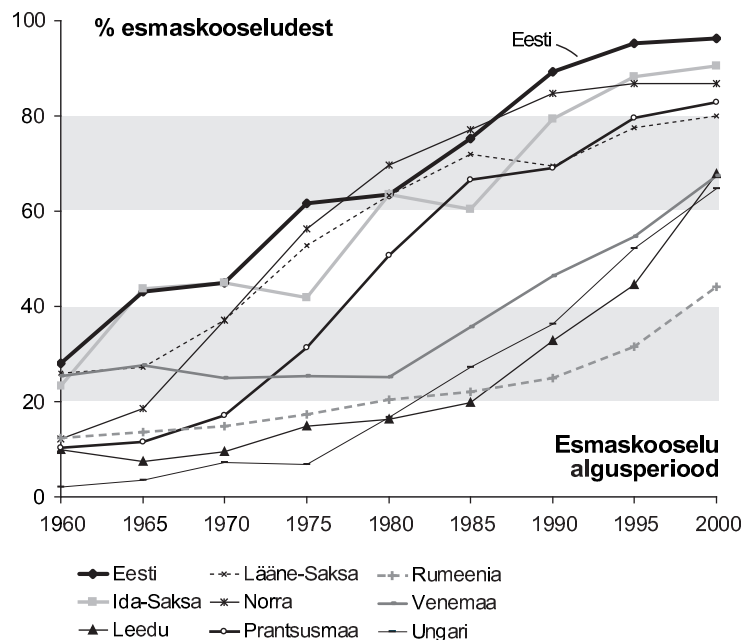
Pretsedenditult hilisest ja harvaks jäänud abiellumisest ei pea samal ajal muidugi järeldama, nagu jääks nüüdis-Eestis suur osa täiskasvanutest kooselusuhetest kõrvale. Abiellumused näitajate

²⁴ Summaarne esmaabiellumuskordaja mõõdab 50. eluaastaks abiellunud isikute suhtarvu (ting)põlvkonnas, eeldades vaatlusperioodile (kalendriaasta) iseloomuliku abiellumuskäitumine püsivust.

vähendamise oluliseks, tegelikult peamiseks põhjuseks on teisele demograafilisele üleminekule iseloomulik peremudelite mitmekesistumine, eeskätt vabaabieli hoogne esilekerkimine ametliku abieli kõrvale ja osalt ka selle asemele. Selle nähtuse leviku selgitamine tekitab raskusi statistikutele, sest ametlikult registreerimata kooselude kohta ei ole traditsioonilistest allikatest võimalik teavet ammutada. Seepärast on nüüdisajal põhiliseks andmeallikaks pereprotsesside kohta küsitlusuuringud, Eesti puhul eespool mainitud pere- ja sündimusuuringu 1990. aastate ja 2000. aastate voorud.

Pere- ja sündimusuuring võimaldab käsitleda peremoodustuse suundumusi nii perioodi- kui põlvkonnavaates alates 1920. aastatel sündinutest. Neis põlvkondades algas traditsioonilisel viisil, s.t abiellumisega, ligikaudu 70% esmaskooseludest. Ülejäänud 30% puhul algas kooselu vabaabieliuna, millele võis, kuid ei pruukinud järgneda registreerimine. Kirjeldatud proportsioon näitab, et kuigi “otseabieli” oli 20. sajandi esimesel kolmandikul sündinud põlvkondades peremoodustuse valitsevaks viisiks, jätkus selle kõrval juba ruumi ka teistsugusele käitumismallile. Järgnevates põlvkondades on kooselu alustamise mooduste vahetusele nihkunud samm-sammult vabaabieli kasuks. Põlisrahvastikus jõudis murdepunkt kätte 1950. aastate alguse kohortides, kus otseabieli ja vabaabieli vahetusele pöördus esmakordselt viimase kasuks. Pöörde viisid lõpule 1960. ja 1970. aastate põlvkonnad, kelle hulgas on kooselu abiellumisega alustanute suhtarv langenud alla 10%. Kõnealust muutust perioodivaates esitav joonis 4 näitab, et peremoodustuse viisina saavutas vabaabieli Eestis ülekaalu 1970. aastatel. Riikide võrdluses on see murdepunkt tähelepanuväärselt varane ning paigutab Eesti samasse rühma teise demograafilise ülemineku pioniermaadega, mida joonisel esindavad Lääne-Saksamaa, Norra ja Prantsusmaa. Pervormide varane mitmekesistumine eristab Eestit enamikust Ida-Euroopa riikidest, kus vaba ja registreeritud abieli vahetuse ümberpöördumine järgneb enamasti 1990. aastate murrangule.²⁵

²⁵ Ida-Euroopa riikidest sarnanevad peremudelite varase muutumise poolest Eestiga endine Ida-Saksamaa ja Läti (Puur jt 2012).

Joonis 4. Vabaabieluna alanud esmaskooselude osakaal Eestis ja mõnedes teistes riikides aastatel 1960–2004.

Heaks indikaatoriks, mis mõõdab perevormide mitmekesisust ja laste soetamise lahtisidumist registreeritud abielust, on rahvastikuteaduses abieluväliste sündide osakaal. Ka selle näitaja dünaamika viitab Eesti rahvastiku perekäitumise pikaajalisele sarnasusele teise demograafilise ülemineku juhtriikidega. 1960. aastate algupoolel ulatus väljaspool registreeritud abielu sündinud laste suhtarv Eestis 14%-ni; see arv muutub tähendusrikkaks, kui täpsustada, et suurem oli see näitaja tollal vaid Islandil (Council. . . 2006). 1970.–1980. aastatel abieluväliste sündide osakaal Eesti põlisrahvastikus kahekordistus, kuid jäi siiski alla Skandinaavia riikide näitajatele, kus neil kümnenditel toimus vabaabielu veelgi kiirem levik. Taasiseseisvuse kaks aastakümnet on tollase mahajäämuse aga nüüdseks tasa teinud. 2000. aastate teisel poolel stabiliseerus väljaspool registreeritud abielu sündivate laste suhtarv Eesti kogurahvastikus 59% tasemel, mis tähendab Islandi

järel (64%) taas teist kohta Euroopas.²⁶ Kuna enamik neist lastest ei sünni üksikvanematele, kinnitab abieluväliste sündide suhtarv vabaabielul põhineva peremudeli laia levikut. Teise demograafilise ülemineku käsitlese kohaselt ei tähenda see mudelivahetus perekonnaga seotud põhiväärtuste kadu, vaid pereinstitutsiooni paindlikkuse suurenemist ja kohanemist muutuva ühiskonnaga. Euroopas on sel teel kõige kaugemale jõudnud Põhjamaad ning toodud näitajate põhjal otsustades järgib sama arengusuunda selgesti ka Eesti.

4. KOKKUVÕTE JA ARUTELU

Kui teise demograafilise ülemineku idee veerand sajandit tagasi sõnastati, üldistas see Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvastikuarengus alates 1960. aastate teisest poolest esilekerkinud uusi suundumusi. Teise ülemineku põhiväite kohaselt polnud sündimuse ja abiellumuse vähenemise, lahutumuse kasvu, perevormide mitmekesisustumise ning laste sünni edasilükkamise kokkulangemine juhuslik, vaid andis märku uue ajajärgu saabumisest rahvastikuarengus. Teise demograafilise ülemineku idee käibeletoomise ajal võeti seda esialgu pigem huvitava mõttearendusena kui tõendusmaterjaliga toetatud tõsiseltvõetava käsitlusena. Polnud ju selge, kas tegemist on üldisema režiimimuutusega või esindab teine üleminek pigem mingit kitsamale riikiderühmale omast suundumust. Rahvastikuprotsessides 1990. ja 2000. aastatel toimunud muutused on neid kahtlusi tublisti hajutanud.

Ometi ei ole teise demograafilise ülemineku käsitlus ise oma veerandsajandi pikkuse “elukäigu” vältel muutumatuks jäänud. Seda on aidanud täpsustada ühelt poolt uurimistöö, kuid teisalt mitte vähemal määral nähtuse enda piirjoonte selginemine vastavalt selle sisuks olevate rahvastikumuutuste edenemisele. Kontseptuaalsel tasandil tuleb teise demograafilise ülemineku idee arendajate õnnestunud saavutuseks pidada mitmepõhjusliku seletusmudeli rakendamist. Selle kohaselt suunab rahvastikuaren-

²⁶Eestlastel sündis 2009. a väljaspool abielu 66,2% lastest. Es-massündide puhul oli vastav suhtarv 79,2%, teise lapse puhul 60,5% ja kolmanda puhul 49% (Statistikaamet 2011).

gut struktuursete, kultuuriliste ja tehnoloogiliste tegurite põiming. Erinevalt mitmest võistlevast seletusviisist ei eelda teise demograafilise ülemineku käsitlus ühegi tegurirühma esmasust teiste suhtes. See kindlustab mudeli paindlikkuse ja kohandatavuse erinevatele olukordadele. Mitmepõhjuslikkust salliva teoreetilise raamina ei vastandu teise demograafilise ülemineku mudel seejuures spetsiifilisematele seletusviisidele, vaid võimaldab neid konkreetseid kehtivuspäi arvestades edukalt rakendada.

Mudeli paindlikkus on ühtlasi võtmeks teise demograafilise ülemineku nähtuste ajalis-ruumilise ja kontekstuaalse varieeruvuse seletamisel. Kuigi sündimus ja pereprotsesside suundumused on viimase paarikümne aasta vältel Euroopa eri osade vahel sarnasemaks muutunud, ei ole see tähendanud erinevuste kaotamist ega demograafiliste mustrite ühtesulamist. Uurimisseisu värskes kokkuvõttes on teise demograafilise ülemineku osamuutuste sünkroonsusest lähtudes kirjeldatud ülemineku alternatiivseid variante, mis võtavad kokku Euroopa suuremate piirkondade kogemuse (Lesthaeghe 2010). Nii on teise demograafilise ülemineku Põhja- ja Lääne-Euroopa variandile tunnuslik ülemineku osamuutuste samaaegne algus 1960. aastate lõpul ja 1970. aastate lõpul ning paralleelne kulg. Seevastu Lõuna-Euroopas on teine demograafiline üleminek edenenud kahes eraldi järgus. Esmalt hakkasid lõunapoolsetes maades vähenema sündimus ja abiellumus ning käivitus peremoodustuse edasilükkamine hilisemas vanusesse. Perevormide mitmekesisustumine ja sündimuse lah-tisidumine registreeritud abielust järgnes uue muutustelainena paarkümmend aastat hiljem. Kirjeldatud variantide kujunemise võimaliku alusena nähakse pikkade ajalooliste juurtega "tugevaid" ja "nõrku" perekonnasüsteeme (Reher 1998; Micheli 2000; Dalla Zuanna 2004).

Tasakaalu säilitamiseks on siinkohal tarvis juttu teha ka teise demograafilise ülemineku käsitluse küsitavusest, millele kriitikut on aja jooksul tähelepanu juhtinud (Cliquet 1991; Coleman 2004). Esimene olulisem küsitavus puudutab teise ülemineku üldisust ja pole seotud mitte niivõrd käsitluse, kui selle objektiks oleva nähtuse edenemisega. Kuigi Euroopas praeguseks kogunenud ainese taustal on raske sündimuses ja pereprotsessides toimuvate muutuste ühist üldsuunda kahtluse alla seada, ei pruugi

see tähendada teise demograafilise ülemineku põhiväidete üleilmset kehtivust. Edasise tõendusmaterjali otsingul on tähelepanu pööratud Euroopast kaugemale, eeskätt Aasia kõrgelt arenenud riikidele. Selle maaderühma osas meenutab praegune olukord paarkümmend aastat tagasi Euroopa lõuna- ja idaosa suhtes valitsenud ebamäärasust. Nagu tollal Itaalia või Hispaania, Poola või Venemaa puhul, nii pole praegu täit selgust teise ülemineku võimes ületada pikki geograafilisi ja kultuurilisi vahemaid. Märke teise demograafilise ülemineku edenemisest Jaapanis, Lõuna-Koreas ja Taiwanis siiski leidub, eeskätt ülimadala ja hilise sündimuse ning väheneva abiellumuse kujul, kuid viimasel ajal ka perevormide mitmekesisustumise näol (Tsuya 2006; Jones 2005, 2009). Tõendusmaterjali üldistades paistab teine demograafiline üleminek Ida-Aasias kopeerivat kahejärgulist Vahemere maade mudelit. Selgus peaks eeldatavasti saabuma lähema 10–15 aasta jooksul. Selle aja vältel tasub teise demograafilise ülemineku teooria poolehoidjatel Aasiast tulevaid rahvastiku-uudiseid tähelepanelikult jälgida.

Mõneti keerulisem on lugu teise osaga kriitikast, mis puudutab ülemineku sisu. Ideestiku arendajad on algusest peale toonitanud teise demograafilise ülemineku erinevust esimesest, seda nii rahvastikuprotsessides ilmnevate suundumuste kui ka nendega seotud motiivide ja tarvete poolest (Kaa 1987; Lesthaeghe, Neels 2002). Viimastest on teise ülemineku käsitluse keskmesse asetatud üksikisiku autonoomia ja eneseteostusega seotud nn kõrgemad vajadused, mille varasemast jõulisem esilekerkimine eristavatki teist üleminekut esimesest. Oponendid ei ole ka selle küsimuse puhul kahtluse alla seadnud nüüdisajale iseloomulike rahvastikumuutuste olemasolu ega süsteemset iseloomu, vaid on vastu olnud esimese ja teise ülemineku asetamisele võrdsele positsioonile (Cliquet 1991; Vishnevsky 1991). Kriitikute üheks argumendiks on olnud tõsiasi, et erinevalt esimesest üleminekust ei ole teise ülemineku käsitlus hõlmanud rahvastikutaaste kõiki põhikomponente (suremus) ega nüüdisaja demograafist tegelikust tugevasti mõjutavaid protsesse (rahvusvaheline ränne, rahvastiku vananemine). Kriitikale vastuseks laiendas Kaa teise ülemineku narratiivi ja lisas sellesse esialgsest versioonist puudunud komponendid (1999). Täiendatud skeemi kohaselt peaks

teise demograafilise ülemineku ajajärku iseloomustama rahvastiku loomuliku iibe vähenemine nullini või miinuspoolele madala sündimuse ning rahvastiku vananemise toimetel. Rändeprotsessides on muutuse suund samal ajal vastupidine, sest esimese ülemineku kestel valitsenud väljaränne on arenenud riikides asendunud siserändega. Sõltuvalt loomuliku ja rändeiibe suundumuste suhtelisest tugevusest ei pruugi rahvaarv Kaa skeemi järgi teise demograafilise ülemineku ajajärgul kõikjal väheneda.

Kuigi skeem esitas nüüdisaegset rahvastikutaastet realistlikult, ei kõrvaldanud see siiski kriitika sügavamaid põhjusi. Nimelt eeldab üleminek üldiselt omaksvõetud arusaama kohaselt rahvastikusüsteemi siirdumist ühest pikaajalisest režiimist teise. Esimese ülemineku puhul oli süsteemi lähteseisundiks aastatuhandeid kestnud traditsiooniline rahvastikutaaste kõrge suremuse ja seda tasakaalustanud sündimusega. Kui teist üleminekut samalt seisukohalt hinnata, ilmneb kaks probleemi. Esiteks, erinevalt esimesest ei eelnenud teisele üleminekule mingit pikaajalisemat stabiilset režiimi. Põhja- ja Lääne-Euroopas ning selle piirkonnaga seotud ülemeremaades eelnes teisele üleminekule režiimimuutuste mõõtkavas lühiajaline beebibuum, mujal kasvas see välja vahetult esimese üleminekuga seotud muutustest. Teiseks, kuna arenenud riikide rahvastikusüsteem on endiselt dünaamiline, siis pole selge, milliseks kujuneb üleminekule järgnev tasakaaluseisund. Dünaamilisus ei piirdu seejuures teise demograafilise ülemineku keskmises olevate sündimuse ja pereprotsessidega. Kui 1970.–1980. aastatel eeldati rahvastiku keskmise eluea peatset stabiliseerumist 75 eluaasta piirimail, siis nüüdseks on see seisukoht ümber hinnatud. Oeppen ja Vaupel (2002) tõestasid oma suurt tähelepanu pälvinud töös, et viimase poolteise sajandi jooksul on arenenud riikide keskmine eluea maksimumväärtus ühtlaselt suurenenud tempoga 0,25 eluaastat kalendriaasta kohta.²⁷ Kui selline tempo peaks säilima ka 21. sajandil, ootab arenenud maades

²⁷Värskeimad uuringud on seda täpsustanud: maksimaalse keskmise eluea kasvutrend pole lineaarne, vaid jaguneb mitmeks erineva kasvutempoga lõiguks (Vallin, Meslé 2009). Samal ajal ei näita ka täpsustatud andmed muutuste olulist aeglustumist “tänapäevase” suremusrežiimi raames; aastatel 1960–2000 pikenes eluiga keskmiselt 0,20 eluaastat kalendriaasta kohta.

2000. aastate algul sündinud põlvkondi ees keskeltläbi 100 aasta pikkune elutee (Christensen jt 2009).

Radikaalse, kuid ühtaegu loogilise väljapääsu kirjeldatud vasuoludest on pakkunud Ronald Lee ja David Reher (2011), kelle hinnangul pole suremuse jätkuva kiire vähenemise tõttu võimalik ka kõige arenenumate riikide puhul rääkida esimese demograafilise ülemineku lõpulejõudmisest. Aga kui nõustuda seisukohaga, et esimene, traditsiooniliselt rahvastikutaastelt nüüdisaegsele viiv üleminek pole sugugi lõppenud, kas saab siis üldse rääkida teisest demograafilisest üleminekust? Siinkirjutajate arvates on see võimalik juhul, kui võtta omaks see osa teise demograafilise ülemineku kohta tehtud kriitikast, mis puudutab kahe ülemineku rinnastatust. Selmet kujutada neid teineteisele lineaarselt järgnevate etappidena, tuleks neid käsitada osa ja tervikuna. Selles vaates kujutaks 1960. aastatel alanud teine demograafiline üleminek endast rahvastikutaaste põhjapaneva ja pikaajalise, 18.–19. sajandil käivitunud ning tänini kestva teisenemise üht alaetappi.²⁸ Ühelt poolt on sellel alaetapil oma kindel ajaraam ja spetsiifilised tunnused — artiklis kirjeldatud korrapärased muutused sündimuses ja pereprotsessides, võib-olla ka suremuses ja rändes —, mis seda eelnevatest muutustest eristavad. Samas on see eristumine siiski suhteline ja sügavamal kannavad nii laiemat kui ka spetsiifilisemat arenguprotsessi edasi põhijoontes sarnased allhoovused. Selle kinnituseks võib viidata artikli varasemas osas käsitletud seletusmudelite sarnasusele.

Kuidas iseloomustada rahvastikuteaduse üldiste narratiivide taustal Eesti nüüdisarengut? Kui otsida siinmail demograafilistes protsessides 1990.–2000. aastatel ilmnenu suundumustele

²⁸Õeldust järeldub, et ka esimesest demograafilisest üleminekust võib juttu teha kahes eri tähenduses. Laiemas mõttes tähistab see rahvastikutaaste transformatsiooni, mis viib meid traditsioonilisest demograafilisest režiimist nüüdisaegsesse, veel kujunemisjärgus olevasse režiimi. Esimene üleminek kitsamas mõttes kujutab aga endast selle suurema muutuse esimest järku, mis jõudis rahvastikuarengu pioneerriikides lõpule Teise maailmasõja ajaks. Suurem osa teise demograafilise ülemineku käsitlusega seotud väärtimõistmisest on alguse saanud nende kahe tähenduse ebajärjekindlast eristamisest, milles on omajagu “süüd” teisele üleminekule antud lennukas nimetuses.

ühist nimetajat, siis võiks ühe võimalusena pakkuda sammsamulist eemaldumist arengurajalt, kuhu hõivangu ajal kehtestatud ühiskonnamudel oli Eesti suunanud. Sellest mudelist vabanemisega on otseselt seotud 1970.–1980. aastatel kinnistunud varase peremoodustuse asendumine hilisemaga, perevormide mitmekesisuse hüppeline suurenemine, kuid ka sündimuse vähenemine 1980. aastate tasemega võrreldes. Suremuses väljendub mudelivahetuse mõju keskmise eluea kasvutrendi taastumises 30–40-aastase seisaku järel. Samuti tuleneb mudelivahetusest massilise sisserände asendumine väljarände mõõduka ülekaaluga, nagu ka rahvastiku vananemisprotsessi hoogustumine demograafiliste alusprotsesside muutumise tõttu.

Eemaldumine rahvastikuarengu varasemalt rajalt ei ole tunnustlik mitte ainult Eestile, vaid iseloomustab Ida-Euroopat tervikuna. Samal ajal avalduvad uued suundumused riigiti erineval määral ja 1990. aastate algusega võrreldes saab mingist üht laadi postsotsialistlikust rahvastikumustrist rääkida vaid suure tinglikkusega (Katus 2003; Sobotka 2003). Vahest kõige ilmekamalt avaldub diferentseerumine rahvastiku tervises ja keskmises elueas, mis 2010. a ulatus 79 eluaastast Sloveenias 68–69 eluaastani Moldovas, Ukrainas ja Venemaal. Selles pingereas on Eesti jõudnud meeste puhul ELi uute liikmesriikide keskmisele tasemele, naiste puhul jääb selgesti ettepoole vaid Sloveenia. Peremoodustuse edasilükkamisest tingitud mõju arvesse võttes võib Eesti põlisrahvastiku sündimust pidada sarnasemaks Põhja- ja Lääne-Euroopa omaga, kus see on taastetaseme lähedal, kui väiksema sündimusega Euroopa ida- ja lõunapoolsete maadega. Põhja- ja Lääne-Euroopa maadega seob Eestit ajalooline kuuluvus esimese demograafilise ülemineku pioneeride hulka ja sarnased suundumused kuni 1940. aastateni. Taasiseseisvuse kahekümnest aastast võib leida märke selle pikaajalise järjepidevuse uuest tugevnemisest ja lähimineviku mõjude aeglasest taandumisest. Kõige veenvamalt räägib sellest perevormide mitmekesisus, mis paigutab Eesti mõõndusteta teise demograafilise ülemineku juhtriikide hulka.

Laiemas kontekstis pakub Eesti juhtum ainet teise demograafilise ülemineku variantide loendi täiendamiseks. Mäletatavasti eristas Lesthaeghe (2010) ülemineku Põhja- ja Lääne-Euroopa varianti, kus kõik peamiselt muutused kulgesid paralleelselt,

ning Lõuna-Euroopale iseloomulikku mudelit, kus perevormide mitmekesisustumine järgnes ülemineku muudele ilmingutele paarikümneaastase hilinemisega. Ka Eesti puhul on teise demograafilise ülemineku kulg olnud kahejärguline, kuid Lõuna-Euroopale vastupidises järjekorras. Esmalt, 1960. aastate lõpul ja 1970. aastatel hakkas suurenema peremudeli paindlikkus, muude ülemineku tunnusjoonte avaldumine jäi aga peamiselt 1990. aastatesse. Euroopa riikidest on ülemineku samalaadset varianti järginud endine Ida-Saksamaa ja ilmselt ka osa Läti põlisrahvastikust (Katus, Puur, Sakkeus 2008; Puur jt 2012). Et kõigi kolme puhul on tegu Hajnali piirist läänes paiknevate luterlike maadega, siis võib oletada, et arenguvariandi sarnasuse aluseks on kultuuriline tagapõhi. Teistes Ida-Euroopa maades on teise demograafilise ülemineku muutused olnud põhijoontes üheaegsed ja alanud koos 1990. aastate üldise ühiskonnamuutusega.

Eesti juurde tagasi tulles väärib märkimist, et nüüdisaegsed rahvastikuandmed ei kinnita arusaama, nagu kaasneks vabaabi-elu ulatusliku levikuga või kooslude vähese püsivusega tingimata madalam sündimus. Makrotasemel paistab olukord pigem vastupidine: riikide võrdluses on seos peremudeli paindlikkuse ja sündimuse vahel pöördunud 1990.–2000. aastatel negatiivsest mõõdukalt positiivseks (Kohler, Billari, Ortega 2006). Lesthaeghe ennustas kümmekond aastat tagasi, et Ida-Euroopas võib sündimuse naasmist “vastuvõetavamale” tasemele loota esimesena uute perevormide levikus kõige kaugemale jõudnud maades (Lesthaeghe, Surkyn 2002). Eesti rahvastikuareng 2000. aastatel kinnitab selle ennustuse tõekssaamist, kuid samal ajal pole peremudeli paindlikkus Eesti puhul ilmselt ainsaks sündimust toetanud teguriks.

Riikidevahelises võrdluses lähendab Eestit kõrgema sündimusega Põhja- ja Lääne-Euroopale terve hulk kontekstuaalseid tegureid: naiste tugev positsioon tööturul ja hariduses, töö- ja pereelu ühitamise võimalused, eriti lastehoiuteenuse kättesaadavus ja 2004. aastast ka tugev vanemapalga süsteem (Klesment 2010). 2000. aastate lõpu majanduskriisi eel oli Eesti naiste tööhõive täisajaekvivalendi arvestuses ELis kõrgeim, napilt eespool Soomest (EC 2008). Kuigi nõudlus lastehoiuteenuse järele ületab mitmes piirkonnas pakkumist, tuleb selle kättesaadavust paljude

riikide taustal siiski üsna heaks hinnata. Samuti ületab lastehoiuga hõlmatud koolieelikute suhtarv omaaegse, 1980. aastast pärineva maksimumi. Eelneva sissetulekuga arvestav vanemapalga süsteem, mis aitab kompenseerida ajutisest töölt ärajäämisest tingitud individuaalset loobumiskulu, on mikromajandusliku teooriaga kooskõlas avaldanud suurimat mõju kõrgharitute ja aineliselt kindlustatute käitumisele (Vörk, Karu, Tiit 2009). On tähelepanuväärne, et kõrgema haridustasemega rahvastikuosa on olnud Eestis kogu 2000. aastatel toimunud sündimustõusu kandjaks.²⁹

Haridusega seondub veel üks omapära, mis muudab Eesti sündimusearengu riikidevahelises võrdluses huviväärseks. Nimelt pole seni üheski teises endise idabloki riigis leitud haridustaseme ja teise lapse sünni tõenäosuse positiivset seost. Nüüdisaegse madala sündimuse puhul sõltub aga eelkõige teise (vähemal määral ka kolmanda) lapse sünni tõenäosusest see, kui lähedale sündimus taastetasemele jõuab. Kuna Eesti põlisrahvastiku puhul pole tõsiasi, et kõrgharitud naiste teisessünni tõenäosus on suurem kui keskharitud naistel, sõltunud ühiskondlikust režiimist ja on täheldatav nii 1970.–1980. aastatel kui ka pärast taasiseseisvumist, tuleb seletust otsida taas kultuuripõhistest teguritest ja/või rahvastikuarengu rajasõltuvusest (Klesment, Puur 2010). Võrdlusvaates lähendab ka teisessündimuse positiivne haridusseos Eestit Põhja-Euroopale, kus seda on leitud peaaegu kõigis riikides (Hoem, Hoem 1989; Kravdal 1992; Vikat 2004; Gerster jt 2007). Kui mõelda rahva haritumast kihist kui teenäitajast ülejäänutele, võib positiivse haridusseose ilmumist pidada tuleviku jaoks heaks märgiks.

Milliseks töötab praeguste suundumuste ekstrapoleerimisel kujuneda demograafiline tulevik, sellest annavad ettekujutuse rahvastikuprognosisid. Nende tulemuse võib kõige lühemalt kokku võtta rahvaarvu abil, mille ennustus on Eesti puhul olnud dra-

²⁹ Aastatel 1998–2010 suurenes kõrgharitud naistele sündinud laste arv 3,4 korda, põhiharidusega naistel on muutus olnud +17%, keskharidusega naistel on aga sündide arv vähenenud 13% võrra. Kõrgharitud naiste panus rahvastikutaastesse on suurenenud 15%-lt 39%-ni. Sünnitusealise rahvastiku hariduskoostise muutuse arvele langeb sellest suhteliselt väike osa.

maatiliselt muutlik (UN 1995–2011). Nii prognoosis ÜRO oma esimeses, 1994. a Eesti-prognoosis 2050. a rahvaarvuks 1,368 miljonit inimest. Iga järgnev, kaheaastase sammuga tehtud versiooni-uuendus korrigeeris väljavaadet allapoole kuni 2003. aastal avaldatud prognoosini, mille järgi pidi Eestis 21. sajandi keskpaiku elama 657 tuhat inimest. 2000. aastate hilisemad uuendused on väljavaadet taas optimistlikumaks muutnud ja värskeim, 2011. a kevadel avaldatud prognoos ennustab Eesti rahvaarvuks 21. sajandi keskel 1,2 miljonit.

Eesti kohta praegu ja 2000. aastate algupoolel avaldatud prognoosiarvude pea kahekordset erinevust võib muidugi võtta tõendusena ennustuste olematust usaldusväärsusest. Teine võimalus on käsitleda väljavaate korrigeerimist sisuliselt ning tõdeda, et värskemates prognoosides kajastub Eesti taasiseseisvumisele järgnenud rahvastikumuutuste paranev mõistmine, sealhulgas arusaam, et paljusi on režiimimuutuse taga varase sündimuse asendumine hilisemaga. Kuid suhtumise valikust olenemata jääb faktiks sündimuse perioodnäitajate järsk langus 1990. aastatel, mis tõi endaga kaasa rahvastikupõlvkondade suuruse ligi kahekordse kokukuivamise. Nüüdseks on need põlvkonnad hakanud ise lapsevanema ikka jõudma, mis kahandab sündide arvu sellel ja järgmisel kümnendil märgatavalt ning viib loomuliku iibe taas kindlalt miinuspoolele. See tähendab ühtlasi rahvastikukao jätkumist 21. sajandi esimesel poolel, millega toimetulek nõuab ettevaatavat kohtanemispingutust ühiskonna ja riigi paljudes valdkondades.

Lõpetuseks tahaks soovida Eesti rahvastikuarengu käsitlemisel tasakaalukust. Praeguste teadmiste taustal tasuks vältida nii probleemide tühiseks pisendamist kui ka mõõdutundetut paisutamist. Võrreldes kümne ja veelgi enam 25 või 50 aasta taguse ajaga on demograafiliste riskide asetus märgatavalt teisenenud ja nii mõnedki probleemid olulisele leevenenud või koguni kadunud. Samal ajal on nende asemele tõusnud uued. Sestap jääb üle vaid võimalus liigitada rahvastikuprobleemid selliste küsimuste hulka, mida pole tõenäoliselt võimalik kunagi “ära lahendada”, vaid millega tuleb nüüdisaegses ühiskonnas järjepidevalt tegelda. Selle tingimuseks on usaldusväärse ja mitmekülgse statistilise teabe olemasolu. Aasta eelviimasel päeval algaval rahvaloendusel on igaühel võimalus selle eelduse täitmisele teoga kaasa aidata.

Artikli valmimisele on kaasa aidanud Haridus- ja Teadusministeeriumi sihtfinantseeritava teadusteema nr 0130018s11 ning Eesti Teadusfondi grandiprojektide nr 8325 ja 8904 raames tehtud töö.

Kirjandus

- Adsera, Alicia 2005. Vanishing children: From high unemployment to low fertility in developed countries. — *American Economic Review*, Vol. 95, No. 2, pp. 189–193
- Ahn, Namkee, Pedro Mira 2001. Job bust, baby bust? Evidence from Spain. — *Journal of Population Economics*, Vol. 14, pp. 505–521
- Ahn, Namkee, Pedro Mira 2002. A note on the changing relationship between fertility and female employment rates in developed countries. — *Journal of Population Economics*, Vol. 15, No. 4, pp. 667–682
- Andersson, Gunnar, Dimitar Philipov 2002. Life-table representations of family dynamics in Sweden, Hungary, and 14 other FFS countries: A project of descriptions of demographic behaviour. — *Demographic Research*, Vol. 7, pp. 67–144
- Beck, Ulrich 1992. *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage
- Becker, Gary S. 1993. *A Treatise on the Family*. Enlarged edition. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Billari, Francesco C., Maria Castiglioni, Teresa Castro Martin, Francesca Michielin, Fausto Ongaro 2002. Household and union formation in the Mediterranean fashion: Italy and Spain. — Miroslav Macura, Gijs Beets, Erik Klijsing, Martine Corijn (eds.). *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe: Insights and Lessons from Comparative Research*. Vol. 2. New York and Geneva: United Nations, pp. 17–41
- Billari, Francesco C., Aart C. Liefbroer, Dimitar Philipov 2006. The postponement of childbearing in Europe: driving forces and implications. — *Vienna Yearbook of Population Research*, pp. 1–18
- Blossfeld, Hans-Peter, Erik Klijsing, Melinda Mills, Katrin Kurz (eds.) 2005. *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London — New York: Routledge
- Bongaarts, John 2002. The end of fertility transition in the developed world. — *Population and Development Review*, Vol. 28, No. 3, pp. 419–443
- Bongaarts, John, Griffith Feeney 1998. On the quantum and tempo of fertility. — *Population and Development Review*, Vol. 24, No. 2, pp. 271–291
- Bongaarts, John, Susan C. Watkins 1996. Social interactions and contemporary fertility transitions. — *Population and Development Review*, Vol. 22, No. 4, pp. 639–682
- Caldwell, John C. 2006. *Demographic Transition Theory*. Springer
- Castiglioni, Maria, Gianpero Dalla Zuanna 2009. Marital and reproductive behaviour in Italy after 1995: Bridging the gap with Western Europe? — *European Journal of Population*, Vol. 25, No. 1, pp. 1–26
- Chesnais, Jean-Claude 1992. *Demographic Transition. Stages. Patterns and Economic Implications*. Oxford: Oxford University Press
- Christensen, Kaare, Gabriele Doblhammer, Roland Rau, James W. Waupel 2009. Ageing population: the challenges ahead. — *Lancet*, Vol. 374, pp. 1196–1208
- Cliquet, Robert 1991. *The Second Demographic Transition: Fact or Fiction*. Population Studies No. 23. Strasbourg: Council of Europe Publishers
- Coale, Ansley J. 1973. The demographic transition reconsidered. — *Proceedings of the IUSSP International Population Conference*, Vol. 1. Liege: Editions Ordina, pp. 53–73
- Coale, Ansley J., Roy Treadway 1986. A summary of the changing distribution of overall fertility, marital fertility, and the proportion married in the provinces of Europe. — Ansley Coale, Susan C. Watkins (eds.). *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press, pp. 31–79
- Coale, Ansley J., Susan C. Watkins (eds.) 1986. *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Coleman, David 2004. Why we don't have to believe without doubting in the second demographic transition: Some agnostic comments. — *Vienna Yearbook of Population Research*, pp. 11–24
- Corijn, Martine, Erik Klijsing (eds.) 2002. *Transitions to Adulthood in Europe*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers
- Council of Europe 2006. *Recent Demographic Developments in Europe 2005*. Strasbourg: Council of Europe Publishing
- Dalla Zuanna, Gianpero 2004. The banquet of Aeolus. An interpretation of Italian lowest-low fertility. — Gianpero Dalla Zuanna, Giuseppe A. Micheli (eds.). *Strong Family and Low Fertility: A Paradox? New Perspectives in Interpreting Contemporary Family and Reproductive Behaviour*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, pp. 105–127

- Easterlin, Richard 1975. An economic framework for fertility analysis. — *Studies on Family Planning*, Vol. 6, No. 3, pp. 54–63
- EC 2008. *Employment in Europe*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities
- Engelhardt, Henriette, Alexia Prskawetz 2004. On the changing correlation between fertility and female employment over time and space. — *European Journal of Population*, Vol. 20, No. 1, pp. 35–62
- Eurostat 2011. Statistics database, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- Frejka, Tomáš, Jean-Paul Sardon, Kalev Katus, W. Ward Kingkade 2004. Baltic countries. — Tomas Frejka, Jean-Paul Sardon (eds.). *Childbearing Trends and Prospects in Low Fertility Countries. A Cohort Analysis*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, pp. 253–270
- Frejka, Tomáš, Jean-Paul Sardon (eds.) 2004. *Childbearing Trends and Prospects in Low Fertility Countries. A Cohort Analysis*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers
- Frejka, Tomáš, Tomáš Sobotka 2008. Fertility in Europe: Diverse, delayed and below replacement. — *Demographic Research* (Special Collection No. 7: Childbearing Trends and Policies in Europe), Vol. 19, article No. 3, pp. 15–46
- Gabrielli, Giuseppe, Jan M. Hoem 2010. Italy's non-negligible cohabitational unions. — *European Journal of Population*, Vol. 26, No. 1, pp. 33–46
- Gerster, Mette, Niels Keiding, Lisbeth B. Knudsen, Katrine Strandberg-Larsen 2007. Education and second birth rates in Denmark 1981–1994. — *Demographic Research*, Vol. 17, No. 2, pp. 181–210
- Goldstein, Joshua R., Tomáš Sobotka, Aiva Jasilionienė 2009. The end of “lowest-low” fertility? — *Population and Development Review*, Vol. 35, No. 4, pp. 663–699
- Hajnal, John 1947. The analysis of birth statistics in the light of the recent international recovery of the birth-rate. — *Population Studies*, Vol. 1, No. 2, pp. 137–164
- Hajnal, John 1965. European marriage patterns in perspective. — David V. Glass, David E. Eversley (eds.). *Population in History. Essays in Historical Demography*. London: Edward Arnold, pp. 101–143
- Hoem, Britta, Jan M. Hoem 1989. The impact of women's employment on second and third births in modern Sweden. — *Population Studies*, Vol. 43, No. 1, pp. 47–67

- Jones, Gavin W. 2005. The flight from marriage in South-East and East Asia. — *Journal of Comparative Family Studies*, Vol. 36, No. 1, pp. 93–119
- Jones, Gavin W., Pauline T. Straghan, Angelique Chan 2009. *Ultra-low Fertility in Pacific Asia: Trends, Causes and Policy Issues*. London — New York: Routledge, Taylor and Francis Group
- Kaa, Dirk J. van de 1987. The Europe's second demographic transition. — *Population Bulletin*, Vol. 42, No. 1
- Kaa, Dirk J. van de 1994. The second demographic transition revisited: Theories and expectations. — Gijs Beets, Hans van den Brekel, Robert Cliquet, Gilbert Dooghe, Jenny de Jong Gierveld (eds.). *Population and the Family in the Low Countries 1993: Late Fertility and Other Current Issues*. Pennsylvania/Amsterdam: Zwets and Zeitlinger, pp. 81–126
- Kaa, Dirk J. van de 1999. Europe and its population: the long view. — Dirk van de Kaa, Henri Leridon, Giuseppe Gesano, Marek Okolski (eds.). *European Populations. Unity in Diversity*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, pp. 1–50
- Kaa, Dirk J. van de 2004. Is the second demographic transition a useful research concept? Questions and answers. — *Vienna Yearbook of Population Research*, pp. 4–10
- Katus, Kalev 1994a. Sündimus ja selle piirkondlikud erisused Eestis demograafilise ülemineku jooksul. — *Akadeemia*, nr 1, lk 134–149; nr 2, lk 365–385
- Katus, Kalev 1994b. Fertility transition in Estonia, Latvia and Lithuania. — Wolfgang Lutz, Sergei Scherbov, Andrei Volkov (eds.). *Demographic Trends and Patterns in the Soviet Union Before 1991*. London — New York: Routledge, pp. 89–111
- Katus, Kalev 1997. Long-term fertility development in Baltoscandia. — *Yearbook of Population Research in Finland*, Vol. 34, pp. 18–35.
- Katus, Kalev 2000. General patterns of post-transitional fertility in Estonia. — *Trames*, Vol. 4, No. 3, pp. 213–230
- Katus, Kalev 2003. Post-transitional fertility development: new perspectives introduced by Central and East European nations. — Janina Jozwiak, Irena E. Kotowska (eds.). *Population of Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities*. Warsaw: Statistical Publishing Establishment, pp. 117–138
- Katus, Kalev, Allan Puur, Asta Põldma 2002. *Eesti põlvkondlik rahvastikuareng*. RU sari D, nr 2. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus

- Katus, Kalev, Allan Puur 2006a. *Eesti rahvastikuarengu raamat. Esimene väljaanne*. RU sari D, nr 5. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Katus, Kalev, Allan Puur 2006b. Rahvastikuteadus ja Eesti rahvastikuarengu pöörded. — *Akadeemia*, nr 2, lk 259–285; nr 3, lk 491–522
- Katus, Kalev, Allan Puur, Asta Põldma 2008. *Eesti Pere- ja Sündimusuuring. Teine ring. Standardtabelid*. RU sari C, nr 26. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Katus, Kalev, Allan Puur, Luule Sakkeus 2008. Family formation in the Baltic Countries: A transformation in the legacy of state socialism. — *Journal of Baltic Studies*, Vol. 39, No. 2, pp. 123–156
- Katus, Kalev, Allan Puur, Luule Sakkeus, Asta Põldma 2009. Fertility development in the Baltic countries since 1990: Recent changes in the context of long-term trends. — *Yearbook of Population Research in Finland*, Vol. 44, pp. 7–32
- Keilman, Nico 2006. Households and families: Developed countries. — Graziella Caselli, Jacques Vallin, Guillaume Wunch (eds.). *Demography: Analysis and Synthesis. A Treatise in Population*, Vol. 3. New York: Academic Press, pp. 457–476
- Kirk, Dudley 1996. Demographic transition theory. — *Population Studies*, Vol. 50, No. 3, pp. 361–387
- Kirk, Dudley, Dorothy S. Thomas 1960. The influence of business cycles on marriage, and birth rates. — *Demographic and Economic Change in Developed Countries*. Washington DC: National Bureau of Economic Research, pp. 257–276
- Klesment, Martin 2010. *Fertility Development in Estonia during the Second Half of the 20th Century: The Economic Context and its Implications*. Dissertations in Social Sciences No. 46. Tallinn: Tallinn University
- Klesment, Martin, Allan Puur 2010. Effects of education on second births before and after societal transition: Evidence from the Estonian GGS. — *Demographic Research*, Vol. 22, No. 28, pp. 891–932
- Kohler, Hans-Peter, Francesco C. Billari, Jose Antonio Ortega 2002. The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. — *Population and Development Review*, Vol. 28, No. 4, pp. 641–680
- Kohler, Hans-Peter, Francesco C. Billari, Jose Antonio Ortega 2006. Low fertility in Europe: Causes, implications and policy options. — Frank R. Harris (ed.). *The Baby Bust: Who Will Do the*

Work? Who Will Pay the taxes? Lanham, MD: Rowman and Littlefield Publishers, pp. 48–108

- Krævdal, Øystein 1992. The emergence of a positive relation between education and third birth rates in Norway with supportive evidence from the United States. — *Population Studies*, Vol. 46, No. 3, pp. 459–475
- Landry, Adolphe 1982 (1934). *La révolution démographique. Études et essais sur les problèmes de la population*. Paris: INED
- Lee, Ronald, D., David S. Reher (eds.) 2011. Demographic Transition and Its Consequences. — *Population and Development Review*. A Supplement to Vol. 37
- Lesthaeghe, Ron 1995. The second demographic transition in western countries: an interpretation. — Karen Mason, Ann-Magrit Jensen (eds.). *Gender and Family Change in Industrialised Countries*. Oxford: Clarendon Press, pp. 17–62
- Lesthaeghe, Ron 1998. On theory development: applications to the study of family formation. — *Population and Development Review*, Vol. 24, No. 1, pp. 1–14
- Lesthaeghe, Ron 2010. The unfolding story of the second demographic transition. — *Population and Development Review*, Vol. 36, No. 2, pp. 211–251
- Lesthaeghe, Ron, Dirk van de Kaa 1986. Twee demografische transitie's? — Ron Lesthaeghe, Dirk van de Kaa (eds.). *Bevolking: Groei en Krimp*. Deventer: Van Loghum-Slaterus, pp. 9–24
- Lesthaeghe, Ron, Karen Neels 2002. From the first to the second demographic transition: an interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland. — *European Journal of Population*, Vol. 18, pp. 325–360
- Lesthaeghe, Ron, Johan Surkyn 2002. New forms of household formation in Central and Eastern Europe: Are they related to emerging value orientations? — *Economic Survey of Europe*, Vol. 1. New York — Geneva: United Nations Economic Commission for Europe, pp. 197–216
- Lesthaeghe, Ron, Camille Vanderhoeft 2001. Ready, willing, and able: A conceptualisation of transitions to new behavioural forms. — John B. Casterline (ed.). *Diffusion Processes and Fertility Transition*. Washington DC: National Academy Press, pp. 240–264
- Lutz, Wolfgang, Brian C. O'Neill, Sergei Scherbov 2003. Europe's population at a turning point. — *Science*, Vol. 299, No. 5615, pp. 1991–1992
- Macunovich, Diane J. 2002. *Birth Quake. The Baby Boom and Its Aftershocks*. Chicago and London: Chicago University Press

- Micheli, Giuseppe A. 2000. Kinship, family and social network: The anthropological embedment of fertility change in Southern Europe. — *Demographic Research*, Vol. 3, article 13
- Monnier, Alain, Jitka Rychtarhikova 1992. The division of Europe into East and West. — *Population: An English Selection*, Vol. 4, pp. 129–160
- Morgan, S. Philip 2003. Is low fertility a twenty-first-century demographic crisis? — *Demography*, Vol. 40, No. 4, pp. 589–603
- Nazio, Tiziana 2008. *Cohabitation, Family and Society*. New York — London: Routledge, Taylor and Francis Group
- Ni Brolcháin, Máire 1993. East-West marriage contrasts, old and new. — Alain Blum, Jean Rallu (eds.). *European Population II. Demographic Dynamics*. Paris: John Libbey Eurotext, pp. 461–479
- Notestein, Frank W. 1945. Population — The long view. — Theodore W. Schultz (ed.). *Food for the World*. Chicago: Chicago University Press, pp. 36–57
- Notestein, Frank W. 1953. The economics of population and food supplies: Economic problems of population change. — *Proceedings of the Eighth International Conference of Agricultural Economists*. Oxford: Oxford University Press, pp. 13–31
- Oeppen, Jim, James W. Vaupel 2002. Broken limits to life expectancy. — *Science*, Vol. 296, No. 10, pp. 1029–1031
- Oppenheimer, Valerie K. 1988. A theory of marriage timing. — *American Journal of Sociology*, Vol. 94, No. 3, pp. 563–589
- Palli, Heldur 1997. *Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus
- Palli, Heldur 2004. *Traditional Reproduction of the Population in Estonia in the 17th and 18th Centuries*. RU Series D, No. 4. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Palloni, Alberto 2001. Diffusion in sociological analysis. — John B. Casterline (ed.). *Diffusion Processes and Fertility Transition*. Washington DC: National Academy Press, pp. 66–114
- Palomba, Rosella 1995. Italy: The invisible change. — Rosella Palomba, Hein Moors (eds.). *Population, Family and Welfare*. Oxford: Clarendon Press, pp. 158–176
- Peer, Christine van, Ladislav Rabušic 2008. Will we witness an upturn in European fertility in the near future? — Charlotte Höhn, Dragana Avramov, I. Kotowska (eds.). *People, Population Change and Policies. Lessons from the Population Policy Acceptance Study*, Vol. 1. Springer, pp. 215–242
- Perelli-Harris, Brianna, Theodore P. Gerber 2011. Non-marital childbearing in Russia: Second demographic transition or pattern of disadvantage. — *Demography*, Vol. 48, No. 2, pp. 317–342
- Puur, Allan, Asta Põldma, Luule Sakkeus 2009. *Eesti Pereja Sündimusuuring. Teine ring. Välispäritolu rahvastik. Standardtabelid*. RU sari C, nr 27. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Puur, Allan, Luule Sakkeus, Asta Põldma 2009. Change and continuity in partnership and childbearing patterns: Early evidence from the Estonian GGS. — Vlada Stankuniene, Domantas Jasilionis (eds.). *The Baltic Countries. Population, Family and Family Policy*. Vilnius: Institute for Social Research, pp. 127–152
- Puur, Allan, Leen Rahnu, Ausra Maslauskaitė, Vlada Stankuniene, Sergei Zakharov 2012. Transformation of partnership formation in Eastern Europe: Legacy of the past demographic divide. — *Journal of Comparative Family Studies*, Vol. 43, No. 2. Ilmumas
- Reher, David S. 1998. Family ties in Western Europe: Persistent contrasts. — *Population and Development Review*, Vol. 24, No. 2, pp. 203–234
- Riddle, John M. 1997. *Eve's Herbs: A History of Contraception and Abortion in the West*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Roussel, Louis 1994. Fertility and family. — *European Population Conference. Proceedings*, Vol. I. Geneva: United Nations, pp. 35–110
- Ryder, Norman B. 1964. The process of demographic transition. — *Demography*, Vol. 1, No. 1, pp. 74–82
- Sobotka, Tomáš 2003. Re-Emerging diversity: Rapid fertility changes in Central and Eastern Europe after the collapse of the communist regimes. — *Population. English Selection*, Vol. 58, Nos. 4–5, pp. 451–485
- Sobotka, Tomáš 2004. *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Amsterdam: Thela Thesis
- Sobotka, Tomáš, Vegard Skirbekk, Dimitar Philipov 2011. Economic recession and fertility in the developed world. — *Population and Development Review*, Vol. 37, No. 2, pp. 267–306
- Spédér, Zsolt 2005. The rise of cohabitation as first union and some neglected factors of recent demographic developments in Hungary. — *Demográfia. English Edition*, Vol. 48, pp. 77–103
- Statistikaamet 2011. Statistika andmebaas, www.stat.ee
- Teitelbaum, Michael S. 1984. *The British Fertility Decline: Demographic Transition in the Crucible of the Industrial Revolution*. Princeton, NJ: Princeton University Press

- Testa, Maria R. 2007. Childbearing preferences and family issues in Europe: Evidence from the Eurobarometer 2006 survey. — *Vienna Yearbook of Population Research*, pp. 357–379
- Thomson, Warren S. 1929. Population. — *American Journal of Sociology*, Vol. 34, No. 6, pp. 959–975
- Tsuya, Noriko O. 2006. Patterns and covariates of partnership formation in Japan. — *Journal of Population Problems (Jinko Mondai Kenkyu)*, Vol. 62, Nos. 1–2, pp. 1–19
- UN 1995–2011. *World Population Prospects*. New York: United Nations Population Division
- UNECE 1999. Fertility decline in transition economies, 1982–1997: Political, economic and social factors. — *Economic Survey for Europe*, Vol. 1. New York—Geneva: United Nations Economic Commission for Europe, pp. 181–194
- UNECE 2000. Fertility decline in transition economies, 1989–1998: Economic and social factors revisited. — *Economic Survey for Europe*, Vol. 1. New York—Geneva: United Nations Economic Commission for Europe, pp. 189–207
- Vallin, Jacques, France Meslé 2009. The segmented trend line of highest life expectancies. — *Population and Development Review*, Vol. 35, No. 1, pp. 159–187
- Vikat, Andres 1994. *Family Formation in Estonia*. Helsinki: Finnish Demographic Society
- Vikat, Andres 2004. Women's labour force attachment and childbearing in Finland. — *Demographic Research (Special Collection No. 3: Contemporary Research on European Fertility: Developments and Perspectives)*, Vol. S3, article No. 8, pp. 177–212
- Vishnevsky, Anatoly G. 1991. Demographic revolution and the future of fertility: A systems approach. — Wolfgang Lutz (ed.). *Future Demographic Trends in Europe and North America*. London: Academic Press, pp. 257–280
- Wu, Zheng 2000. *Cohabitation. An Alternative Form of Family Living*. Oxford: Oxford University Press
- Võrk, Andres, Mare Karu, Ene-Margit Tiit 2009. *Vanemahüvitis: kasutamine ning mõjud tööturu- ja sündimuskäitumisele 2004–2007*. Tallinn: Praxis

2000. Praegu Tallinna ülikooli Eesti Demograafia Instituudi juhtivteadur. Avaldanud *Akadeemias* artiklid “Eesti rahvastiku suremusest elutabelite analüüsi põhjal” (1991, nr 12, lk 2516–2549; koos Kalev Katusega) ja “Rahvastikuteadus ja Eesti rahvastikuarengu pöördepunktid” (2006, nr 2, lk 259–285; nr 3, lk 491–522; koos Kalev Katusega).

LEEN RAHNU (sünd. 1974) on lõpetanud 1997. a Tartu ülikooli sotsioloogia erialal, läbinud 1998–2000 Jyväskylä ülikoolis magistriõpingud kultuuridevahelises kommunikatsioonis. Praegu Tallinna ülikooli Eesti Demograafia Instituudi doktorant ja projektijuht ning Tartu ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia lektor.

ALLAN PUUR (sünd. 1963) on lõpetanud 1986. a Tartu ülikooli majandusteaduskonna, kaitsnud filosoofiadoktori kraadi demograafia alal

